

HOLOKAUSTO PRIELAIDOS. ANTISEMITIZMAS LIETUVOJE XIX a. - XX a. pirmoje pusėje

Vyngantas Vareikis (Klaipėdos universitetas)

Ivadas

Lietuvių ir žydų santykiai turi komplikuoatą ir skaudžią istoriją, kurios vertinimą nuolat apsprendžia ir koreguoja 1941- 1944 metų Holokausto Lietuvoje patirtis. Net kai rašoma apie lietuvius ir žydus XIX amžiuje, apie negausius lietuvių ir žydų kultūrinius kontaktus, dažnai turimas omenyje 1941-1944 metų periodas Lietuvoje, pasibaigęs beveik visišku žydų bendruomenės sunaikinimu. Holokaustas, anot Yehuda Bauer, tapęs Vakarų dominuojančiu kultūriniu simboliu yra tapęs prizme per kurią yra žvelgiama į žydų lietuvių santykius.

Analizuojant Holokausto priežastis Lietuvoje yra keliamas klausimas apie Holokausto eigos specifiką, t.y. kas įtakojo tokio masto masines žydų žudynes šalyje, kurioje iki antrojo pasaulinio karo antisemitizmas nebuvo valstybinė politika? Kiek Holokausto specifiką Lietuvoje įtakojo antisemitizmas susiformavęs XIX a. pabaigoje, o XX a. IV - jame dešimtmetyje įgijęs naujų (net rasinio atskyrimo) formų? Ar tarpusavio nutolimas tarpukario Lietuvoje buvo ilgaamžės alienacijos tarp lietuvių ir žydų rezultatas ar jis buvo sąlygotas išorinių politinių aplinkybių? Ar būtų vykęs tokio masto Holokaustas jeigu nebūtų 1940 - 1941 metų sovietų okupacijos patyrimo? Kiek 1941 - 1944 metų įvykius Lietuvoje sąlygojo lietuvių tautos šokas po sovietizacijos proceso 1940 - 1941 metais ir šio proceso metu sustiprėjęs „žydo-komunisto“ įvaizdis?

Pasitaikantys teiginiai, kad Lietuvoje Holokauste dalyvavo ar jį palaikė visų socialinių sluoksnių atstovai, yra vokiškojo modelio perkėlimas į Lietuvos dirvą. Vokiškų *Einsatzcommand'u* vadai, turėję filosofijos ar teologijos daktaro laipsnius, priklausė visuomenės elitui, bet lietuvių kolaborantų, nors jų tarpe pasitaikydavo gimnazistų ar buvusių karininkų, būriai dažnai susidėdavo iš visuomenės atmatų. Antisemitizmas daugiau ar mažiau buvo persismelkęs į visus visuomenės sluoksnius, bet vien iš antisemitinių nuostatų neišplaukia imperatyvas ne tik žudyti, bet ir pateisinti moterų ir vaikų žudynes. Primesti vokiškas definicijas lietuvių vykdytojams reikėtų atmesti teiginį, kad antisemitizmo specifika Vokietijoje ir Lietuvoje skyrėsi iš esmės. Lietuvoje nebuvo nei antžmogio kulto, nei socialdarwinistinių ar rasistinių teorijų, kurios vestų į „aukštesnės rasės“ vertės išskėlimą ir kitų rasių naikinimo programos įgyvendinimą.

Nors po 1926 metų *coup d'etat* prezidento Antano Smetonos valdoma Lietuvos respublika apibūdinama yra kaip nedemokratinė autoritarinė valstybė, ji buvo teisinė valstybė. Lietuvos piliečiai nebuvo suiminėjami be teisinio pagrindo, egzistavo nekaltumo prezumpcijos principas, tuo tarpu iracionali sovietų sistema, skirstė žmones į „savus“ ir „liaudies priešus“ pagal klasinį požymį, nepaisydama jokių teisinių principo. 1941 metų birželio 14 - 15 dienomis prasidėjo masinė Lietuvos piliečių deportacija į Sovietų Sąjungos gilumą, kurios metu lietuvių tauta patyrė šoką. Kaltininkais buvo laikomi sovietų okupantai, jų lietuviškieji kolaborantai ir, kaip manė dauguma lietuvių „žydai - komunistai“, kurie padėjo sovietizuoti Lietuvą. Žydai lietuvių akyse buvo labiau pastebimi ir tokiu būdu ypatingai išskirti iš 1940-1941 metų sovietinių kolaborantų tarpo.

Lietuvoje sutapo eilė istorinių aplinkybių, kurios sąlygojo Holokausto raidą. Tai: 1) tarpukario Lietuvoje (1918-1940) sustiprėję „žydo-komunisto“ ir „žydo-išnaudotojo“ įvaizdžiai bei nuo IV dešimtmečio pagausėję antisemitiniai incidentai, skatinę žydų nuvertinimą (devaluaciją) bei lietuvių visuomenės pratinimą prie prievartos žydų atžvilgiu; 2) 1940-1941 metų Sovietų okupacija ir sovietizacija, kuri sugriovė susiklosčiusią visuomenės sanklodą: deportacijos ir represijos sumenkino Lietuvos politinio, kultūrinio elito, Lietuvos Katalikų Bažnyčios moralinę įtaką visuomenei; Kartu galime pastebėti Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų ir kunigų pastangas sušvelninti žydų likimą holokausto metais. Izraelyje įsikūrusio holokausto tyrimo centro *Yad Vašem* duomenimis, žydų gelbėtojų, Pasaulio teisuolių skaičius Lietuvoje (513)¹ yra didesnis negu Vokietijoje, Baltarusijoje, Italijoje ar Rusijoje. Du komponentai Europoje – katalikybė ir integracijos į visuomenę laipsnis sąlygodavo žydų gelbėtojų skaičių, tad katalikiška aplinka Lietuvoje galėjo daryti įtaką lietuvių veiksams Antrojo pasaulinio karo metais. 3) spartus vokiečių kariuomenės judėjimas neleido Lietuvos žydams masiškai pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą; 4) pirmosiomis vokiečių puolimo dienomis, nekontroliuojamoje smurto atmosferoje iškilo kriminaliniai elementai siekę keršyti už sovietinių represinių struktūrų įvykdytus nusikaltimus ir užgrobti bejėgių Lietuvos piliečių turtą; 5) Negausūs miškų masyvai Lietuvoje sunkino žydų slapstymąsi nuo nacistų ir vietinių kolaborantų. Tuo tarpu Vakarų Baltarusijoje didelių miškų gausa bei santykinai geri santykiai tarp baltarusių kaimiečių ir žydų kaimynų leido didesniai žydų skaičiui išsigelbėti ir prisijungti prie sovietinių partizanų būrių.²

Mano studija tyrinėja Holokausto prielaidas Lietuvoje antisemitizmo vystymosi XIX – XX a. pirmoje pusėje kontekste. Joje pateikiama socialinė - ekonominė žydų ir lietuvių santykių analizė, šių santykių evoliucija, žydų padėtis santykinės XIX a. Lietuvos visuomenės modernizacijos ir XX a. pirmos pusės Lietuvos valstybingumo eigoje. Kita vertus nenoriu suformuoti hipotezės *ad hoc* kad antisemitizmo raida Lietuvoje tapo pirmine Holokausto priežastimi. Pirmine priežastimi buvo nacistinės Vokietijos politika žydų atžvilgiu, nes Holokaustas prasidėjo Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą ir pasibaigė sovietams išstūmus vokiečius iš Lietuvos teritorijos. Lietuvos situacijos unikalumas pasireiškia dideliu išnaikintu žydų procentu ir sąlyginai negausiu gelbėtojų skaičiumi, bet vargu ar kur kitur Europoje susidarė tokios nepalankios istorinės ir geopolitinės aplinkybės.

I.

XVII - XVIII a. Lietuvos - Lenkijos respublikoje santykiai tarp žydų ir ne žydų, kaip ir tarp žydų bendruomenės ir įtakingos Katalikų bažnyčios skleidėsi ekonominėje sferoje ir pynėsi su intensyvėjančia religine netolerancija. Tora (Įstatymas) draudė judėjams skolinti pinigus saviškiams už palūkanas. Katalikų bažnyčia nepritarė palūkininkavimui katalikų tarpe, tad abi pusės rado sutarimą šioje ekonominėje koegzistencijoje. Žydai, ilgai turėdami plačiais autonominės teisės, mokėjo įvairius mokesčius (pro tolerancija, kompensacijos už spiritinių gėrimų gamybą etc.), kurie atitekdavo bažnyčiai. Egzistavo propinacijos arenda, kai žydai pardavinėdavo spiritinius gėrimus vyskupystėms, vienuolynams ir bajorams priklausančiose žemėse. Žydų bendruomenės ir Katalikų bažnyčios susitarimai leisdavo išvengti ekonominės įtampos tarp krikščionių ir žydų bei jos iššauktų antisemitizmo protrūkių.

Padėtis pasikeitė po Lietuvos prijungimo kai Katalikų bažnyčia atsidūrė Rusijos imperijos sudėtyje. Rusijos valstybė įstatymais pradėjo reglamentuoti tiek žydų padėtį, tiek Lietuvos katalikų bažnyčios veiklą. Žydų ir lietuvių interesai dar labiau išsiskyrė.

¹ http://www.yadvashem.org/righteous_table.htm

² Y. Bauer. The Holocaust in historical perspective. Canberra: Australian national university press, 1978. P. 61,

1794 metais Rusijos imperatorienės Jakaterinos II-osios įsaku žydams buvo uždrausta išsikelti iš savo gyvenamųjų vietų į Rusijos vidines gubernijas ir buvo suformuota “sėslumo zona”. 1804 metais Rusijoje buvo paskelbti pirmieji susisteminti žydų nuostatai (Žydų statutas). Požiūris į žydus kaip į “visuomenei kenksmingus asmenis” ir siekis nustatyti jiems administracinę kontrolę lėmė carinės sistemos vykdomą žydų teisių apribojimą.³ Žydams buvo nustatyti reikalavimai išsikelti iš kaimų, jiems ten uždrausta vykdyti ekonominę veiklą, buvo uždrausta samdyti krikščionis žemės ūkio darbininkus. Rusijos carizmo politika keičiant žydų statusą t.y. stumiant juos iš kaimo į miestelius (štetlius) ir į getus miestuose menkino ir kontaktus su valstiečiais. Nuo 1841 metų žydams vakarinėse Rusijos imperijos gubernijose buvo uždrausta ne tik pirkti dvarus, bet ir juos nuomotį, taip gaunant pajamas iš nuomos. Šios priemonės stūmė į skurdą žydų bendruomenes. Lietuvos - Lenkijos valstybės įstatymai draudė žydams skolinti pinigus krikščionims, tuo tarpu Rusijos imperijoje apribojimų dėl paskolų ir vekselių nebuvo.

Judaizmo tradicijoje nebuvo jokios priežasties neskolinti pinigų už procentus nežydams, nes procentai yra tik pinigų daugėjimo ženklas. Tuo labiau kad Tora draudė skolinti pinigus už procentus saviškiams. Vieni kitiems žydai pinigus skolindavo dėl galestingumo ir tarpusavio paramos, kuri buvo labai išplėtotą tarp žydų. Krikščionybė smerkė tingumą ir skatino ekonominę veiklą, bet neakcentavo turto kaupimo, o judaizmo požiūriu, svarbiausi yra du klausimai dėl turto: ar jis buvo gautas teisėtai ir ar jis buvo panaudotas teisingai. Pasak krikščionių tradicijos, laikas, kuris atneša procentus, nėra žmogaus nuosavybė ir todėl negalima jo pardavinėti bei gauti iš jo pelną. Palūkanų ėmimas yra nederama veikla, nes leidžia uždirbti nedirbant, todėl žydai dažnai Bažnyčios buvo kaltinami lupikavimu. Žodis „žydas“ tapo lupikautojo simboliu. Finansinė veikla nebuvo laikoma darbu. Tradiciniu lietuvių kultūros požiūriu, tiksliai žemdirbystė buvo laikoma vertingu užsiėmimu. Pirmasis lietuviškos Lietuvos istorijos autorius Simonas Daukantas (1793 -1864) žydus vadino „piktąja liga“, kuri apgaudinėja žemaičius ir lietuvius „nieko nedirbdami“ ir siūlė lietuviams eiti iš kaimų į miestus ir užsiiminti prekybine veikla, taip mažinant žydų įtaką.⁴

Žydas palūkininkas, besipelnantis iš lietuvių valstiečių, žydas smuklininkas bei prekyautojas tapo dažnu XIX amžiaus liaudį ginančios publicistikos taikiniu.⁵

Anot prieškario Lietuvos teisininko Mykolo Römerio pirminis lietuvių antisemitizmas buvo ne tautinės kovos, bet smulkiųjų ir vidutinių žemdirbių kovos prieš smulkiuosius žydų tautybės tarpininkus išraiška.⁶

Tačiau žydai padėdavo lietuviams kaimiečiams surašyti prašymus valdžiai, užpildydavo dokumentus, paaiškindavo įstatymą ar caro valdžios potvarkį. Draugiškus kontaktus lėmė kaimynystė, *genius loci* bendrumas, o ne tik žydo noras gauti naudos, kaip galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio.

Lietuvoje žydai gyveno uždaruose štetliuose, kur netrukdomi galėjo išlaikyti savo identitetą ir religiją, beveik nenutolusią nuo Jeruzalės šventyklos sugriovimo laikų. Viena, egzistencija štetlyje buvo pačių savęs atskyrimas, getas neleido žydų bendruomenei sueiti į artimesnius kontaktus su nežydais; kita, tai buvo senosios civilizacijos mikrokosmosas – vakarinėse Rusijos imperijos

³ O. Leontovič. Istoričeskoje isledovanije o pravach litovsko - ruskich evrejev. Kiev, 1864. P. 46.

⁴ Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių // S. Daukantas. Raštai. T.1. Vilnius, 1976. P. 69.

⁵ A. Tatarė. Ubagiešius // Pamokslai išminties ir teisybės. Vilnius, 1982. P. 221. Jonas iš Svisločės. Krominykas vendravojas // Lietuvių didaktinė proza. Vilnius, 1982. P. 62 - 65. L.A. Jucevičius. Žemaičių žemės prisiminimai // Raštai. Vilnius, 1959. M. Valančius. Pasakojimai Antano Trietininko // Raštai. Vilnius, 1972. T. 1. P. 394, 399. M. Valančius. Žemaičių vyskupystė // Raštai. Vilnius, 1972. T.2. P. 395, 382. M. Katkus. Balanos gadynė // Raštai. Vilnius, 1965. P. 226 - 230.

⁶ M. Römer. Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego, Lwow, 1908. P. 108-109.

teritorijose, už tūkstančių kilometrų nuo Jeruzalės, žydai išlaikė savo dvasinę valstybę. Kiekvienas žydo gyvenimo etapas prasidėdavo ir baigdavosi štetlyje – gimimas, *bar micva*, vedybos, skyrybos, mirtis ir laidotuvės buvo kontroliuojama bendruomenės ir vykdavo bendruomenėje. Žinoma, ir katalikų kunigo interesai XIX a. nesiribojo tik pamaldomis ir religine praktika, tačiau jis neturėjo tokios reguliuojančios galios katalikų bendruomenei kaip rabinas jau vien dėl to, jog šalia Katalikų Bažnyčios veikė ir kitos įtakingos (ir jai priešiškos) institucijos. Žydai, gyvendami ne žydu apsuptyje, buvo monolitiškesni ir atsparos tikėjosi efektyvesnės vienybės.

Lietuvos žydus (Litvak - idiš kalba) gana tiksliai apibūdina chasidų posakis *Litvak zelem - kop* t.y. “kiekvienas litvakas turi nedidelį krikščionišką kryžių galvoje”. Litvako asmenybę charakterizuoja šie komponentai: racionalus religingumas, pasišventimas mokslui ir Toros-Talmudo studijoms, aukštas intelekto lygis, proto disciplina ir savarankiškumas, uždarumas ir emocinis susitvardymas, kuklumas ir individualumas. Nuo viduriniųjų amžių susiformavusios socialinės ekonominės aplinkybės su tam tikru tolerancijos laipsniu {...} skatino apsigyventi žydus Lietuvoje; maža ir uždara Lietuvos žemė palankiai veikė vientisos asmenybės formavimąsi su išskirtiniais kalbos bei charakterio bruožais.⁷

Litvakai skyrėsi nuo pietistiškai nusiteikusių chasidų, kurie į pirmą vietą kėlė pietistinį įsijautimą, religinio sąlyčio su Dievu *devekuth* būtinybę ir sureikšmindavo religinius veiksmus bei maldos procesą. Žydų Apšvietos *Haskalah* tradicija, kuri Vakarų ir Vidurio Rytų Europoje skatino žydu asimiliaciją bei integraciją į kitas kultūras, Lietuvoje nebuvo tokia stipri. Lietuvoje emancipacijos šalininkai (*maskilimai*) taip pat skleidė Apšvietos idėjas kurdami pasaulietinius literatūros kūrinius ir populiarius istorijos ir geografijos darbus tiek hebrajų, tiek idiš kalbomis, bet dominuojantis Lietuvos žydo tipas visą XIX amžių liko racionaliai pamaldus litvakas. Lietuvos žydai sudarė uždara bendruomenę, kuri, palyginti su žydu bendruomenėmis kituose regionuose buvo konservatyvesnė ir mažiau paveikta modernių naujovių.

Išskirtinę vietą litvakų tarpe užėmė Vilniaus, kuris dėl ryškiai čia išreikšto žydiško identiteto buvo pavadintas “Lietuvos Jeruzale”, žydu bendruomenė. Vilnius buvo rabi Eljahu Zalman Kremerio (Vilniaus Gaono) reformomis įtvirtintas ortodoksų (*minhagim*) centras (Gaono sukurtas naujas Talmudo interpretavimo metodas ir mokymas išvystytas, Chaimo iš Voložino, padėjo pamatus naujo tipo Talmudo studijoms ir mokykloms (*jeshivot*) įkūrimui). Vilniuje *maskilimai* skleidė emancipacijos idėjas, čia vystėsi literatūra ir spauda hebrajų bei idiš kalbomis, Vilniuje buvo įkurtas YIVO institutas, čia susikūrė žydu socialistų judėjimas (Bundas), o nuo 1905 iki 1912 metų Vilnius buvo Rusijos sionizmo centras - čia veikė Centrinis sionistų komitetas.⁸ Niekur kitur Rusijos imperijos gubernijose nebuvo taip plačiai vartojama hebrajų kalba - talmudinės ortodoksijos, o vėliau - sionizmo - kalba. Vilniaus žydai, dalyvaudami 1905 metų rinkimuose į Rusijos valstybės Dūmą, parodė išskirtinį susitelkimą ir organizacinius sugebėjimus.

Tačiau žydu gyvenimo būdas ir puoselėjamos tradicijos Vilniuje skyrėsi nuo žydu gyvenančių nedideliuose Lietuvos miesteliuose. Skyrėsi ir žydu kontaktų su ne žydais intensyvumas. Vilniuje ar kituose didesniuose miestuose, kur egzistavo didelis žydu procentas, žydai gyveno uždaresniame bendruomenės rate ir ekonominiai kontaktai su ne žydais būdavo riboti. Tuo tarpu Lietuvos kaimuose bei miesteliuose, štetliuose žydai buvo priversti ekonomiškai kontaktuoti su dvarininku ir kaimo gyventojais. Tačiau Rusijos carizmo politika koregavo žydu santykių su ne žydais intensyvumą – stumiant žydus iš kaimo į miestelius buvo siaurinami kontaktai su valstiečiais. Kita vertus, litvakai sueidami į ekonominius santykius su dvaru, iš esmės liko svetimi ir dvarininkams ir

⁷ E. J. Schochet. Lietuvos žydu būdas - Vilniaus Gaono palikimas // Vilniaus Gaonas ir žydu kultūros keliai. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Vilnius, 1997, rugsėjo 10 -12. Vilnius, 1999. P. 195.

⁸ Encyclopaedia Judaica. Jerusalem, 1996. Vol. 11. P. 370. Jerusalem of Lithuania, Illustrated and documented. Collected and arranged by Leyzer Ran. New York, 1974. Vol. I. P. XXII.

lenkiškai dvaro kultūrai, likdami atitolę nuo lietuvių kaimo gyventojų. Lietuvos žydų vertybės, gyvenimo būdas bei verslai smarkiai skyrėsi nuo juos supančiųjų lietuvių, dažniausiai kaimo gyventojų, užsiėmimų. Lietuvių mokslininkai (Z. Ivinskis, M. Biržiška) rašydami apie lietuvių ir žydų santykius pažymėjo, jog dvi tautos šimtmečiais gyveno viena šalia kitos kaip dvi uždarnos bendruomenės, išskyrus ekonominius beveik neturėdamos gilesnių tarpusavio kontaktų.⁹

II.

Sunkiausiai žydams Rusijos imperijoje buvo 1827 - 1855 metų periodas¹⁰, kuomet Nikojalaus Iojos įsaku mažamečiai žydų vaikai buvo pradėti imti į rekrūtus 25 metams (Kantoninė sistema). Buvo uždraustas žydų išsipirkimas nuo kariuomenės įvestas Jakaterinos II osios laikais. Kariuomenėje jie dažnai buvo pakrikštijami¹¹, nes caro valdžia vykdė misionieriškus tikslus ir stengėsi integruoti žydus į Rusijos visuomenę. Kartu tai buvo išbandymas žydų bendruomenėms - kahalai atrinkdavo į rekrūtus ("Nikolajevskije soldaty", kantonisty) - neturtingų, neturinčių darbo, autsaiderių žydų vaikus. Tai skaldė bendruomenę - ištikimi tradicijai žydai protestavo prieš prievartą, tuo tarpu dauguma maskilimų pritarė tokiai priverstinei emancipacijai, vargšai piktinosi, kad nuo tarnybos atleidžiami turtingųjų vaikai, viena bendruomenė grobė kitos rekrūtus, krikščionys buvo siundomi prieš žydus. Lietuvius taip pat palietė rekrūtų ėmimas, bet ne taip ryškiai, nes dauguma lietuvių, būdami žemdirbiais, priklausė "naudingų" gyventojų kategorijai. Tačiau lietuvių publicistų žydai kartais būdavo kaltinami, jog jie papirkinėdami pareigūnus išsiperka nuo karinės tarnybos, o jų vietas užpildo katalikai - lietuviai.

1856 metais kantoninė sistema buvo panaikinta. Po baudžios panaikinimo Rusijoje (1861) nedideliame žydų skaičiui buvo leista kurtis vidinėse Rusijos gubernijose. Susilpnėjęs cenzūrai pasirodė žydų periodinė spauda hebrajų, rusų, lenkų ir idiš kalbomis. Pozityvizmas skelbęs jog menas bei literatūra turi būti susietas su realiu gyvenimu ir gydyti visuomenės piktžaisdes atėjo į žydų kultūrą - sekuliarinė žydų literatūra gyveno "aukso amžių". Pozityvizmas pasirodė ir lietuvių autorių (V. Kudirka, P. Vilešis, J. Šliūpas) rašiniuose, tik čia jis dažnai buvo susijęs su antisemitizmo pasireiškimais. Emancipacijos šalininkų (maskilimų) optimizmas caro valdžios politikos atžvilgiu truko maždaug tuo metu, kai lietuvių tauta buvo smarkiai represuojama. 1864 - 1883 metų periodas lietuviams buvo vienas sunkiausių. Po 1863 sukilimo buvo įvestas spaudos draudimas lotyniškais rašmenimis, persekiojama katalikybė, vykdoma rusifikacija švietimo sistemoje, nelegalių lietuviškų mokyklų persekiojimas. Lietuvių tauta neturėjusi nei pramoninės nei prekybinės buržuazijos kovodama už savo kalbą sugebėjo mobilizuotis ir įsijungti į valstybinių aspiracijų siekiančių tautų tarpą. 1883 m. pasirodė "Aušros" leidinys pradėjęs nacionalinį atgimimą, tuo tarpu emancipuotų žydų, maskilimų optimizmui įvedus griežtus sėslumo zonos (1882) įstatymus, suvaržymus žydams užsiimti tam tikra profesine veikla (1886-1889), prasidėjus išstūmimui iš didžiųjų miestų ir apibrėžus "sėslumo zonos" teritorijas (1891-1895) nebeliko pagrindo. Prasidėjo pogromų bangos ir masinė žydų gyventojų emigracija (kurią skatino ir vėliau

⁹ M. Biržiška. Lietuvių tautos kelias. Į naują gyvenimą. Los Angeles, 1952. T. 1. P. 64 - 85. Z. Ivinskis. Lietuviai ir žydai istorijos šviesoje // Naujoji viltis. 1980. Nr. 13. P. 38.

¹⁰ One of the darkest periods of life under the Czars" (M. Greenbaum. The Jews of Lithuania. history of a remarkable community 1316 - 1945. Jerusalem, N.Y. 1995. P. 179.)

¹¹ Apie 70 000 žydų buvo paimti į rekrūtus, iš jų apie 50 000 mažamečiai ir apie pusė priverstinai pakrikštyta (M. Stanislawski. Tsar Nikolas I and the Jews: The transformation of Jewish society in Russia 1825-1855. Philadelphia, 1983. Chapter 1.). Pagal kitus šaltinius žydų kantonistų, tarnavusių pagal 1827 statutą, skaičius buvo apie 30 000 - 40 000, dar kiti mini 25 000 (Y. Eliach. There once was a world. A 900 year chronicle of the shtetl of Eishyshok. N.Y. 1998. P. 47.)

susikūręs sionizmo judėjimas). Nors carizmas buvo abiejų tautų priešas, galima pastebėti istorinį disonansą lietuvių ir žydų tautų likimuose Rusijos imperijoje.

III.

Iki XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje nebuvo žydų kritikos, kuri nebūtų sąlygota religinio krikščionių - judėjų konflikto priešpastatymo arba kuri neakcentuotų religinių krikščionių elgesio su žydais prielaidų.

Nuo pat krikščionybės sklaidos krikščionių santykiai su žydais įgavo priešišką pobūdį. Pagal Bažnyčios Tradiciją, Viešpats kalbėjo su patriarchais ir pranašais. Jis pranešė jiems apie Kristaus Atpirkėjo atėjimą, tačiau kai Kristus atėjo, žydai jo nepažino ir todėl yra laikoma paklydusia tauta. Krikščionybė teigia, jog Kristus pakeitė Mozės įstatymą priesaku „Mylėk Viešpatį, savo Dievą, visa širdimi, visa siela ir visu protu <...> Mylėk ir savo artimą kaip save patį“ (*Mt 22, 37–40; Lk 10, 27*). Judaizmo sekėjai atsako, jog Jėzus citavo žydų šaltinius, kuriuos buvo užmiršę jo mokiniai („Mylėsi Viešpatį, savo Dievą, visa širdimi (*Įst 6,5*), „Nekeršysi ir nebūsi nusistatęs prieš savo tautiečius, bet mylėsi savo artimą kaip pats save“ (*Kun 19, 18*).

Nuo II iki V a. hermeneutinė krikščionybės tradicija išvystė du pagrindinius postulatus: Jėzaus Kristaus kaip Mesijaus ir Dievo sūnaus šlovinimą bei garbinimą ir Adversus Judaeos - teologinį judaizmo ir žydų pasmerkimą. Krikščionybė ir judaizmas pradėjo konfliktuoti interpretuodami tuos pačius šventuosius tekstus ir eksploatuodami tą pačią tradiciją, jai suteikiant radikaliai skirtingas interpretacijas.

Sekant Šv. Augustinu žydai turėjo būti išskirti nuo krikščionių, tačiau toleruojami. Krikščionybės požiūriu Senojo Izraelio istorija atėjus Jėzui Kristui pasibaigė ir buvo sukurta Naujoji Sandora. Mozės įstatymas neteko galios atėjus Kristui (*Rom 10,1-5*). Senoji Izraelio istorija buvo pradėta vertinti kaip Kristaus atėjimo pranašystė, o Naujasis Izraelis paveldėjo Senojo Izraelio tradiciją ir įgavo universalios, visuotinės bažnyčios reikšmę. Apaštalų skelbiamos evangelijos tikslas yra žydų ir visų tautų išgelbėjimas (*Apd 13, 26;28*). Tuo tarpu, kaip aiškino Bažnyčios tėvai, per savo „aklumą ir užsispyrimą“ dalis judėjų nepažino Kristaus. Toks požiūris sumišęs su kaltinimais žydams dėl jų neapykantos Kristaus mokymui dažnai pasitaikantis lenkiškoje apologetinėje ir polemikinėje XVI–XVIII a literatūroje perėjo ir į XIX amžių.

Antisemitizmo tyrinėtojai teigia, jog krikščionybės mokyme apie Jėzaus nukryžiuojimą buvusi prielaida formuotis antisemitizmui. Ir čia yra tiesos. Pirmosios žinios, kurias vaikas lietuvių katalikų šeimoje gaudavo apie žydus, buvo žydų susiejimas su Kristaus kančia ir mirtimi. 1908 m. katekizme apie nukryžiuojimą rašoma: „Kunigai ir žydų vyresnieji nekentė Kristaus Viešpaties. Jo neprieteliai susitarė jį pražudyti <...> kentėjo jis ant kūno baisius sopulius ir mirtį, nes Pilotas, norėdamas įtikti žydams, liepė labai priplakti Išganytoją“¹². Emocionaliai toks žydo vertinimas, įteigtas ankstyvoje vaikystėje, sukurdavo pagrindą tolesniam nepasitikėjimui žydais.

XIX amžiuje Lietuvoje paplitusiose maldaknygėse, katekizmuose, kurie atėjo iš XVIII ar net iš XVII a., o taip pat ir kunigų rašiniuose buvo minima žydų įvykdyta Dievažudystė ir Kristaus kankinimas, tačiau kartu buvo akcentuojamas krikščioniškosios meilės artimui principas. Ši dichotomija (žydo niekinimas iš vienos pusės ir atjauta iš kitos) buvo būdinga ne tik Katalikų bažnyčios hierarchams ir klerui, bet ir žemesniųjų socialinių grupių (valstietijos) elgsenai. Ją atskleidžia lietuvių rašytojo Vinco Krėvės - Mickevičiaus (1882-1954) apsakymas „Silkės“. Lietuvė ūkininkė Marcelė, pavogusi iš seno ir neturtingo žydo prekių išnešiotjo silkės, bando pateisinti

¹² *Platesnis katekizmas arba Šv. Rymo katalikų bažnyčios mokslo išguldymas, patvirtintas Žemaičių ir Vilniaus vyskupijoms*, Kaunas, 1908, p. 18.

savo poelgi liaudiška argumentacija, jog tai nėra nuodėmė - “ar mažai jie mūsų žmonių apgauna” ir “jie gi mūsų Viešpatį Dievulį nukankino, nukryžiavo”. Piemuo taip pat yra įsitikinęs, kad ir aname pasaulyje, nors ir pragare, katalikai nebus kartu su žydais.¹³ Tačiau Marcelei susapnavus, jog žydo apgavimas taip pat yra nuodėmė, o už pavogtas žydo silkes ji pati pateks pragaran, ji pasiruošia atsilyginti už jas jau sekantį šventadienį.

Po Lietuvos - Lenkijos valstybės įjungimo į Rusijos imperijos sudėtį valstybės proteguojama religija tapo pravoslavybė, tuo tarpu Katalikų bažnyčia atsidūrė persekiojamos institucijos rolėje. Represijos Katalikų bažnyčios atžvilgiu buvo vykdomos po 1830 - 1831 m. bei po 1863 -1864 metų sukilimų. Katalikų bažnyčios atstovai Lietuvoje tapo lietuvybės, tautinio atsparumo gynėjais (Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius (1801-1875), o nuo XIX a. Katalikų bažnyčios atstovai aktyviai dalyvavo lietuvių tautinio atgimimo judėjime. Iš vienos pusės Lietuvos katalikų bažnyčia priešinosi caro valdžiai, iš kitos pusės bažnyčia, nenorėdama susilaukti didesnių persekiojimų, stengėsi vengti atviro konflikto su carizmu ir akcentavo kultūrinės etnolingvistinės kovos už katalikišką - lietuvišką identitetą būtinybę. Caro valdžios vykdomas persekiojimas katalikų požiūryje į žydus atliko dvigubą rolę. Pirma, jis galėjo skatinti katalikų polinkį į antisemitizmą, žydus kaltinant pataikavimu caro valdžiai (lietuvių įskundinėjimais anticarinių sukilimų metu, šnipinėjimu etc.) ir lietuvių ekonominiu išnaudojimu. Antra, persekiojimas švelnino antisemitizmą, nes lietuviai katalikai jautėsi esanti diskriminuojama mažuma ir tai juos darė jautresniais kitų diskriminuojamų grupių atžvilgiu. Be to žydai - knygų pardavėjai ir kontrabandininkai - dalyvavo pergabenant nelegalias lietuviškas knygas iš Rytų Prūsijos į Lietuvą

XIX amžiuje neigiamą lietuvių katalikų požiūrį į žydus suponavė iš viduramžių paveldėta antijudėjinė tradicija (ritualinių nužudymų mitai kurie buvo gajūs kaimo bendruomenės tarpe; kaltinimai Dievažudyste), kuriai buvo suteikiama moderni forma.

Bajoriškojo antijudaizmo pavyzdį galima rasti 1550 išleistoje Mykolo Lietuvio knygoje “De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum”. Mykolas Lietuvius rašė, jog į Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės (LDK) žemes pradėjo plūsti *pelsima gens Iudaica* (bjauri judėjų tauta), “kuri visuose turguose krikščionims atima pragyvenimą, ne žino kitokio elgesio kaip apgavystė ir šmeižtas; kaip rašo Šv. Raštas tai bjauriausia tauta iš chaldėjų giminės (ex progenie Chaldaeorum), ištvirkusi, nuodėminga, neištikima ir niekšiška.”¹⁴ LDK egzistavo ir “žydo - ritualinio vaikų žudiko” mitai, kuriuos eksploatuodavo miestiečių luomo atstovai. Dėl judaizmo plitimo baimės stiprėjo pirmojo Vilniaus universiteto rektoriaus, jėzuito Petro Skargos lūpomis išreikštas “žydo - amžino krikščionių prieš” stereotipas. XVI a. plitusios antijudėjinės tendencijos LDK keitė bajorijos požiūrį į žydus - vietoj konkretaus žydo savybių vertinimo buvo prieita prie abstraktaus žydo daromo blogio krikščionims (Dievažudystė; krikščionių ekonominis išnaudojimas; ritualinės žmogžudystės etc).

Bajoras Liudvikas Vladislavas Kondratovičius “Išskylose iš Vilniaus po Lietuvą” (1857-1860) aprašinėdamas etnosocialinę buvusių LDK žemių padėtį lygino žydus ir Trakų karaimus, laikydamas pastaruosius garbinga izraelitų gimine, skirtingai nuo “žydų talmudistų”.¹⁵ Bajoriškasis antisemitizmas žydus laikė „neišvengiamu blogiu“ (“triukšmas, purvas, suktybės”)¹⁶, tačiau kartu sutikdavo, jog jie atlieka pozityvų prekybinio tarpininko vaidmenį - aprūpina valstiečius pramoniniais gaminiais, kurių nepagamindavo natūrinis ūkis, atveža jūros produktus, druską etc. Ekonominis žydų ir lietuvių rungtyniavimas jau XIX a. pirmoje pusėje iššaukė liaudį ginantįjį antisemitizmą, kurį XIX a. antroje pusėje išplėtojo tautinio lietuvių atgimimo veikėjų V. Kudirkos,

¹³ V. Krėvė. Bobulės vargai. Silkės. Išsibarė. Kaunas, 1933. P. 39.

¹⁴ Mykolas Lietuvius. Apie totorių, maskvėnų ir lietuvių papročius. Vilnius, 1966. P. 52.

¹⁵ Vladislavas Sirokomiš. Išskylos iš Vilniaus po Lietuvą. Vilnius, 1989. P. 39.

¹⁶ Ibidem. P. 39.

P. Vileišio, A. Pakalniškio publicistika „Aušros“, „Tėvynės sargo“, „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos“ leidiniuose. Antijudaistinių momentų yra įtakingos XIX a. figūros - Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus (1801-1875) darbuose. Žydų elgesio ir veiklos kritika Motiejaus Valančiaus pamokymuose rėmėsi noru apginti lietuvių valstiečius nuo finansinių machinacijų ir pasiekti, kad lietuviai įgytų ekonominį svorį amatuose bei prekyboje, kur dominavo žydai. M. Valančiui žydai - krautuvininkai ir smuklininkai - buvo ne blogybė per se. Jis akcentavo blogus darbus - šnipinėjimas caro valdžiai, girtuoklystės skatinimas, apgavystės etc. Motiejus Valančius buvo antialkoholinių (blaivybės) draugijų kūrėjas ir jam žydas - smuklininkas, vertinamas ne ekonominiiais, o moraliniais kriterijais, buvo priešingame dorovinio elgesio poliuje. Apie 83 proc. Kauno gubernijos katalikų priklausė blaivybės brolijoms, kurios, panašiai kaip ir Airijoje, buvo susijusios su nacionalinio sąjūdžio banga.¹⁷ Be to, žydai smuklininkai bei dvarininkai, gaunantys nemažas pajamas, nebuvo suinteresuoti sėkminga blaivybės draugijų veikla.¹⁸

Motiejaus Valančiaus siūloma bendravimo su žydais programa apėmė kvietė: „nepasitikėti žydais; su jais nesibroliauti; nepasiduoti apgaunamiems; nepasakoti slaptų dalykų; neklausyti žydų raginimų gerti arielką ir neklausyti kunigų“. Anot vyskupo „žydui katalikas tol bus geras, kol galės iš jo pelnyti naudos.“¹⁹ Tačiau Vyskupo Motiejaus Valančiaus siūloma laikysenos programa žydų atžvilgiu nebuvo nei rasistinė, nei radikaliai antisemitinė. Jam Kristaus mokymas apie meilę artimui buvo aukščiau už kovą bet kokiomis priemonėmis su žydais: „Katalikui nepridera žydą įleisti į savo namus, nei į jų eiti. Reikėtų, kad mūsų žmonės tų valkatų amžinai neapveizėtų, bet katalikai negali to daryti, nes Kristus mokė mus mylėti artimą ir melstis už persekiojamus“²⁰.

Vatikano II Susirinkimo deklaracija apie bažnyčios ir nekrikščionių santykius *Nostra aetate* teigia, jog būtina pasmerkti antisemitizmą ir kovoti su juo: „Bažnyčia <...> prisimindama bendrą su žydais paveldą, vadovaudamasi ne politiniais sumetimais, o evangeline dvasine meile, labai apgaili visais laikais bet kurią prieš žydus nukreiptą neapykantą, persekiojimus ir antisemitizmo apraiškas“²¹.

Vatikano parengtoje deklaracijoje „Mes atsimeiname: Šoa apmąstymas“ atsiprašoma už nuodėmes, kurias vykdė Bažnyčios sūnūs ir dukterys. Vatikano religinių santykių su judaizmu komisija, kuri rengė „Mes atsimeiname...“, pažymėjo, jog XIX a. yra toji pradžia, norint suprasti modernųjį antisemitizmą, kuris darė įtaką holokaustui. Nacionalizmas ir XIX a. antisemitizmas rėmėsi ir vadovavosi ne religija, bet sociologija, rasinėmis doktrinomis ir politinėmis priežastimis, kurios skleidėsi po Prancūzijos revoliucijos. Komisija sutiko, jog Bažnyčia priešinosi modernioms ideologijoms ir judėjimams. Deklaracijoje „Mes atsimeiname...“ siekiama išryškinti skirtumą tarp religiška orientuoto antijudaizmo ir moderniojo rasistinio antisemitizmo. Bažnyčia XIX amžiuje ne tik skleidė negatyvų religinį požiūrį į žydus, bet ir propagavo antipatiją moderniems socialiniams, ekonominiams, kultūriniais ir politiniams judėjimams. Bijodama modernizmo Bažnyčia perspėdavo apie žydų sąmokslą, kurio tikslas esąs pasaulio užvaldymas, kad žydai skverbiasi į krikščionių bendruomenes, kad jie priešiški krikščionių vertybėms, yra pavojingų ideologijų skleidėjai, nepatriotiški ir nelojalūs valstybėms, kurių teritorijoje gyvena. Bažnyčia nepateisino žydų persekiojimo Europoje, bet aktyviai neprotestavo prieš rasinę diskriminaciją ir jų išskyrimą iš krikščionių.

¹⁷ E. Aleksandravičius. Lietuvių atgimimo kultūra. A.J.Greimo centro studijos, 2., Istorija, Vilnius, 1998. P. 32-33.

¹⁸ V. Merkys. Motiejus Valančius. Tarp katalikiško universalumo ir tautiškuo. Vilnius, 1999. P. 370-371, 384-385.

¹⁹ M. Valančius. Paaugusių žmonių knygelė. Tilžė, 1906, P. 43.

²⁰ M. Valančius. Paaugusių žmonių knygelė. Tilžė, 1906, P. 43. Žr. Plačiau: V. Vareikis. Tarp Valančiaus ir Kudirkos: žydų ir lietuvių santykiai katalikiškos kultūros kontekste // Lietuvos Katalikų mokslo akademijos Metraštis, t. 14, Vilnius, 1999. P. 79-95. V. Vareikis. Tolerancija ir atskyrimas: Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir žydai // Lietuvos Katalikų mokslo akademijos Metraštis, t. 20, Vilnius, 2002. P. 91-102.

²¹ Mes atsimeiname: Šoa apmąstymas // Lietuvos Katalikų mokslo akademijos Metraštis, t. 14, Vilnius, 1999. P. 30.

Lietuvos Katalikų bažnyčiai XIX amžiaus antroje pusėje buvo nepriimtinos liberalizmo ir socializmo idėjos. Modernaus kapitalizmo vystymosi eigoje sukurti vertybiniai standartai - buvo laikomi “žydišku” reiškiniams. “Masoniškai - žydiškai erezijai” katalikybė priešpastatė tradicinių krikščioniškų vertybių išsaugojimą ir gynimą. 1884 metais popiežius Leonas XIII enciklikoje *Humanum genus* paskelbė, jog masonizmas, susibūręs į slaptą struktūrą, yra tikrasis komunistinės bei ateistinės propagandos šaltinis. Romos katalikų bažnyčia kaltino masonus revoliucinių, antikrikščioniškų idėjų skleidimu. Tad ir Lietuvoje kunigų darbuose²² buvo prabilta apie žydų, masonų ir socialistų, kuriuos vienija neapykanta katalikybei ir tautinėms vertybėms, ryši. Žydai buvo siejami su turtu, valdžia, pinigais, o vienintelis jų tikslas yra paimti valdžią į savo rankas. 1917 metų bolševikų revoliucija Rusijoje ir joje dalyvavusių žydų skaičius vėliau tarnavo “tarptautinės žydijos sąmokslu” teorijos tolesnei plėtrai.

Lietuvoje katalikai XIX a. nepropagavo populiarus Vokietijos antisemitų tarpe rasinio antisemitizmo laikydami jį antikrikščionišku reiškiniu, tačiau vienas kitas rasinio antisemitizmo elementas (apie žydų menkavertiškumą; žydų nesikeitimą istorijos eigoje, nes jie tebedemonstruoja savo išskirtinumą ir elgiasi vien pagal Talmudo, kuris yra antikrikščioniškas, nuostatus; jų išskyrimas iš kitų tarpo raginant pirkti pas krikščionis) pasitaikydavo ir katalikiškos publicistikos puslapiuose.

Pirmasis antijudėjinis lietuviškai parašytas darbas buvo Serafino Kušeliausko “Talmudas Židu”²³ išspausdintas 1879 metais. Knyga nebuvo originali – S. Kušeliauskas nukompiliavo konvertito Jakovo Brafmano knygos “Kniga o kagale”, išleistoje Vilniuje, teiginius.²⁴ Talmudas Kušeliausko knygelėje buvo laikomas “durnyste”, burtų ir “zabobonų” rinkiniu, kuriame žydai šmeižia Kristų ir jo pasėkėjus bei stengiasi visur kur tik gali kenkti krikščionims, nes taip moko Talmudo įstatymai. Tiesa, S. Kušeliauskas kritikavo ne tik tai judaizmą, bet ir protestantizmą, nes, anot katalikų, tikrai Romos katalikybė yra tikras ir teisingas mokymas vedantis į sielos išganymą.

Antijudėjiškus teiginius teologinėje sferoje pakartojo kunigas, Peterburgo dvasinės akademijos prof. J. B. Pranaitis. Jis 1911 metais kaltintojų buvo pakviestas dalyvauti ekspertu Beilio byloje ir padarė išvadą, jog žydų religiniai įstatymai leidžia naudoti kraują religinėse apeigose.²⁵ Jo knyga “*Christianus in Talmude Iudaecorum, sive Rabbinicae doctrinae de christianis secreta*” buvo išleista Peterburge antisemitinio pakilimo Rusijoje metais (1892) ir išversta į vokiečių, rusų, italų, lenkų bei lietuvių kalbas.²⁶ Iš esmės J. Pranaitis sekė ir nukopijavo religiška orientuotų antisemitizmo klasikų Johano Andreaso Eisenmengerio²⁷ ir Augusto Rohlingo²⁸ knygomis. Eisenmengerio *Entdecktes Judenthum* kėlė tikslą “padėti žydams pripažinti savo paklydimą ir pažinti krikščionybės šviesą”. Jo studijoje judaizmas buvo vertinamas kaip kvailų prietarų ir išsigimusios teisės rinkinys. Eisenmengeris kaltino žydus už dievažudystę, Kristaus niekinimą ir nuolatinį kenkimą krikščionims.

²² Trijs pašnekesiai ant Nemuno kranto. Parašė Adomas Jakštas [Dambaruskas]. Kaunas, 1906. Ar katalikas gali būti socialistas? Parašė lietuvis katalikas Kvietkus. Seinai, 1907. Žydai ekonomijos ir visuomenės žvilgsniu. Parašė d-ras A. Maliauskas. Kaunas, 1914. Masonai arba parmazonai. Parašė d-ras A. Maliauskis. Kaunas, 1926.

²³ Talmudas židu sulig priglaudimu knigelės musu žydai.

²⁴ J. Brafman. Kniga kagala. Vilnius, 1870. Lenkiškas vertimas išėjo 1874 metais: J. Brafmann. Żydzi i Kahały. Lwów, 1874. Jakovo Brafmano knyga, kai kurių istorikų vertinimu, tapo „Siono išminčių protokolų“ pirmtaku (K. Lewalski. Kościoły chreścijańskie w Królewstwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1914. Wrocław, 2002. P. 229.)

²⁵ A. S. Tagier. Carskaja Rosija i delo Beilisa. Moskva, 1933. P. 17-19.

²⁶ Krikščionis žydų Talmude arba slaptingas rabinų mokslas apie krikščionybę. Surinko kun. J. B. Pranaitis. Liet. vertė A. J. Seinai, 1912. 1937 metais Varšuvoje išleista J. Pranaičio knyga buvo iliustruota lietuvių kunigų, kentėjusių bolševikų nelaisvėje 1918 - 1920 metais nuotraukomis (Ks. J. Pranaitis. Chreścijańin w Talmudzie żydowskim. Warszawa, 1937), tuo siekiant sutapatinti bolševizmą ir judaizmą.

²⁷ Johannes Andreas Eisenmenger. Entdecktes Judenthum. Bd. 1-2. Königsberg [Berlin], 1710.

²⁸ August Rohling. Talmudjude. Münster, 1871. A. Rohling. Die Polemik und das Menschenopfer des Rabbinismus. Paderborn, 1883.

Didžioji dauguma Europos antijudėjinių autorių kartojo Eisenmengerio teiginius. Reikia manyti, kad ir lietuviškojo antijudaizmo skleidėjai buvo labiau susipažinę su vokiečių, lenkų ir rusų literatūra, negu su originaliais Talmudo šaltiniais, nors Pranaitis mokėjo hebrajų ir aramėjų kalbas.

Knygos pratarėje J. Pranaitis rašė, jog ji skirta tam “kad kiekvienam skaitytojui būtų aišku, kokia akimi žydai, talmudo sekėjai, žiūri į žmogų krikščionių”.²⁹ J. Pranaitis pateikė nemažai iš Toros ir Talmudo paimtų be konteksto citatų, apie žydų permanentinį priešišumą krikščionių tikėjimui ir Kristaus mokslui, kad žydai negali daryti gero krikščioniui (gojui), kad gojaus apgavimas yra leistinas, kad žydai turi kenkti krikščioniui ir juos naikinti.³⁰ J. Pranaitis radikaliai priešpastatė judėjus ir katalikus teigdamas, jog “meldžiasi žydai prašydami, kad Dievas pražudytų aną nedorą, bedievišką Rymo karalystę, tai yra mūsų šventą katalikišką bažnyčią, tuo tarpu Popiežius melstis liepia ir už netikėlius žydus, kad ir jie pažintų Jėzų Kristų, mūsų Viešpatį”.³¹

J. Pranaičio knyga susilaukė populiarumo XX a. pirmoje pusėje tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje. Ja dažnai rėmėsi antisemitiniai autoriai tarpukario Lenkijoje.³² 1933 metais V. M. Grigas nukompiliavo Pranaičio knygos dalis ir spausdino jas antisemitiname “Tautos žodyje”.³³

Talmudinė tradicija atmesdavo Naująjį testamentą neleidama žydams studijuoti krikščioniškąją Bibliją, kad pastarosios skaitymas nenuvestų nuo intensyvių Toros studijų, egzistavo draudimas nežydams leisti skaityti Torą Žydų maldos procesas būdavo sudėtingas, keistas ir nepažįstamas. Žydai ortodoksai gerokai skirdavosi savo išvaizda nuo juos supančių krikščionių. Formavosi nuomonė apie ypatingas žydų paslaptis, knygas ir rabinus turinčius magiškų galių. Lietuvių tautinio atgimimo lyderis Vincas Kudirka (1858-1899) būdamas pozityvistas ir atmesdamas viduramžiškus prietarus, taip pat rašė apie “amarą žydų su jų purvais ir nevalyvumu, užkrečiančiu orą, su paslaptimis talmudo, su visu nešvarumu ir vodingumu jų doros, pakreiptos dėl kenkimo krikščionims.”³⁴

IV.

Antijudėjiniai įsitikinimai apie žydus, grobiančius vaikus ir vartojančius krikščionių kraują “macams kepti”, visada buvo stiprūs kaimo bendruomenės tarpe. Gal kiek ir paradoksalu, bet viduramžiški “ritualinės žmogžudystės” įvaizdžiai sustiprėjo IV dešimtmečio pabaigoje, kai Lietuvoje vyko ekonominio modernėjimo procesai ir augo visuomenės išsilavinimo lygis. 1935 - 1938 metais užfiksuota nemažai incidentų (1935 Telšiuose, Varniuose, 1936 Tauragėje, Krekenavoje, Tauragės Naumiestyje, Kretingoje, 1938 Tauragėje (didžiausios riaušės 1939 03 31), Šilalėje, Žiežmariuose, Rokiškyje, Trakuose) dėl dingusių vaikų ir merginų, kurias neva pagrobė ar buvo pagrobę žydai.

Dauguma katalikiškų autorių remdamiesi artimo meilės principais, kaltinimą ritualinėmis žmogžudystėmis ir prievartą (eliminaciją) žydų atžvilgiu vertino kaip antikrikščioniškus aktus, bet teologinis Kristaus kančios ir jo nužudymo aiškinimas bei neigiamos Talmudo vertinimas turėjo viduramžiškų kaltinimų bruožų.

Katalikų skatinamą antisemitizmą taip pat lėmė vidinės ekonominės priežastys - žydai, būdami labiau išsilavinę ir patyrę prekybiniuose reikaluose, turėdami plačius ryšius su žydu

²⁹ Krikščionis žydų Talmude arba slaptasis rabinų mokslas apie krikščionybę... P. 5.

³⁰ Ibidem. P. 72 - 84.

³¹ Ibidem. P. 92.

³² Napisal Rabboni. Co Talmud movi o chrzescijanach? Wilno, 1910. A. Niemojewski. Dusza tygodowska w zwierkiadle Talmudu. Warszawa, 1921. Tadeusz Zaderecki. Talmud w ogniu wiekow. Warszawa, 1935. St. Treciak. Talmud o gojach a kwestia zydowska w Polsce. Warszawa, 1939.

³³ V.M. Grigas. Krikščionis žydų Talmude // Tautos žodis. 1933 04 -15 05 15. Atskira knyga: V. M. Grigas. Krikščionis žydų Talmude. Kaunas, 1933.

³⁴ Tėvynės varpai. 1890. Nr. 10 // V. Kudirka. Raštai. T. 2. Vilnius, 1990. P. 457.

bendruomenėmis visoje Europoje buvo ekonomiškai aktyvesni. Lietuvių katalikų socioekonominis menkavertiškumas XIX a. kėlė nepasitenkinimą žydų dominavimu prekyboje ir amatuose.

XIX amžiuje lenkų bei lietuvių visuomenėje formavosi žydų elgsenos stereotipai:

- Žydai siekia valdyti pasaulį. Šis stereotipas labiau buvo skirtas elito vartojimui. Lietuvių kaimiečių tarpe (folklore, pasakojimuose) tokio stereotipo paplitimo nėra užfiksuota.

- Žydų išsigalėjimas ekonominėje sferoje ir krikščionių išnaudojimas. Šis stereotipas buvo populiarus visų socialinių ir religinių grupių tarpe.

Trečiasis stereotipas, dažnas Vakarų Europos antisemitų tarpe apie žydų išsigalėjimą kultūrinėje sferoje ir menuose bei apie europietiškos kultūros „nužydinimą“ (analogiškas Richardo Wagnerio teorijoms³⁵) Lietuvoje neišsivystė dėl žydų emancipacijos silpnumo ir dėl uždaro nacionalistinio lietuviškos kultūros pobūdžio.

Dėl gilesnio žydų bendruomenės gyvenimo nepažinimo XIX – XX a. pr. lietuvių kaimo bendruomenės tarpe egzistavo keisti ir baisūs pasakojimai, artimi mitologinėms saktėms, apie žydų antgamtinę galią, jų sąryšį su velniu, baisias ritualines apeigas, krikščionių kraujo naudojimą, ritualines vaikų žmogžudystes ir t.t.³⁶ Lietuvių tautosakos archyvo tikėjimų kartotekoje užfiksuota nemažai dar ir XX a. egzistavusios viduramžiškos baimės dėl neva žydų apeigose vartojamo krikščionių kraujo, dėl žydų gebėjimo pakenkti ne žydui įvairiose situacijose, sutrukdyti maldas ir panašiai.³⁷

Mėgstamų lietuvių anekdotų personažų kitatikių ir kitataučių tarpe visada figūruodavo žydas, kuris paprastai būdavo padaromas kvailiu ir apgaunamas, tuo tarpu čigonas paprastai visada apgaudavo lietuvį (žmogų).³⁸ Pravardės duodamos lietuviams, etnonimai - *Žydas ir Čigonas* - visada turėdavo negatyvų aspektą. Taip būdavo charakterizuojami apgavikai, gudrūs ir sukti žmonės ir melagiai.³⁹ Žydo gyvenimo būdo, elgesio normų devaluacija lietuvių pasakojamojoje tautosakoje bei XIX a. didaktinėje publicistikoje yra dažnai sutinkamas reiškinys. Formavosi binarė opozicija tarp žmogaus (lietuvio/žemaičio- ūkininko) ir žydo. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius „Paaugusių žmonių knygelėje“ žydus, čigonus, „vengrus“, meškininkus priskyrė neigiamam moralinio elgesio poliui: žydai minta iš žmonių apgaulės, falsifikuoja prekes, užsiiminėja kontrabanda, lupikauja, vagia, šnipinėja caro valdžiai, kankina gyvulius (turimas galvoje ritualinis gyvulių skerdimas), čigonai gi yra arkliavagiai ir apgavikai, „vengrai“ – pardavinėja neveiksmingus vaistus etc. Žmogus (lietuvius/žemaitis - ūkininkas) buvo gerųjų moralinių savybių atstovas, tuo tarpu, kai žydas dažnai reprezentavo tamsiąsias (pragaro) jėgas. Anot liaudies tikėjimo žydas „traukdavo velnią“, tad lietuviui sutikti žydą kelyje būdavo laikoma geru ženklu, nes velnias turėtų reinkarnuotis į žydą.⁴⁰ Žydo mušimas, apgavimas, pasityčiojimas liaudies tautosakoje bei publicistinėse XIX a. knygelėse yra laikomas geru pokštu.⁴¹ Didaktinėje knygelėje „Žydas ir dzūkas“ išleistoje 1912 metais lietuvis apgauna žydą ir išvanoja žydui šonus su lazda. Šioje knygelėje, nukompiliuotoje iš lenkiškos versijos, akcentuojama „pirkimo pas savus“ programa ir žydų nešamos nelaimės lietuviams - išnaudojimas bei girtavimo skatinimas (žydas pagal šią programą yra suinteresuotas, kad lietuvis gertų kuo daugiau, kitaip „menkas gešeftas“).⁴²

³⁵ R. Wagner. Das Judenthum in der Musik. Leipzig, 1869.

³⁶ L. Anglickienė. Žydas lietuvių pasakomojoje tautosakoje // Liaudies kultūra. 1996. Nr. 5. P. 51 –52.

³⁷ J. Mardosa. Lietuvių - žydų santykiai Lietuvos miesteliuose ir kaimuose (1920- 1940) // Atminties dienos. Tarptautinė konferencija skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50 mečiui. 1993 m. spalio mėn. 11-16 d. Vilnius, 1995. P. 378.

³⁸ Lietuvių sąmojis. Liaudies anekdotai. Spaudai paruošė J. Balys. Kaunas, 1937. P. 6.

³⁹ A. Butkus. The Lithuanian nicknames of ethnonymic origin // Indogermanische Forschungen. Zeitschrift fuer Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft. Hrsg. W. P. Schmid. Bd. 100, 1995. P. 224.

⁴⁰ P. Višinskis. Antropologinė Žemaičių charakteristika // Raštai. Vilnius, 1964. P. 214.

⁴¹ Kun. Kaz. Macius. Vainora, žydų budelis. Apysakėlė, 1914.

⁴² Žydas ir dzūkas. Linksma komedijėlė. Sulietuvino Vaidevutis. Chicago, 1912. P. 15-17.

Dažnai mitologinės sakmės ir pasakojimai įsiterpdavo į realų kasdieninį gyvenimą formuodami žydų - lietuvių katalikų priešpriešą (*tarnauti pas žydą, būti žydberniu, buvo laikoma negarbe*⁴³) ir požiūrį į žydus. Tarpukario Lietuvoje mitai apie ritualines žmogžudystes persipindavo su kriminaliniais atsitikimais kai įvairiose apskrityse paslaptinai dingdavo (o vėliau dažniausiai atsirasdavo) vaikai arba jaunos moterys. Kaimo jaunimas pasišaipydavo iš judėjų religijos, kai į sinagogą buvo įmetamas paukštis arba kitaip trukdydavo atlikti apeigas.⁴⁴

XIX amžiaus lietuvių grožinėje literatūroje nėra natūralistinių antisemitinių scenų aprašinėjimo (apie purvinus, suskretusius, dvokiančius išsigimusius genetiškai nepilnaverčius žydus). Tokios rūšies propaganda jau pasirodo XIX amžiaus pabaigos - XX amžiaus pradžios publicistiniuose kūriniuose. Lenkų literatūroje žydo paveikslas pilniau atspindi procesus vykusius XIX amžiaus lenkų visuomenėje. Lenkų literatūra vaizdavo Haskalos idėjų įtaka žydų bendruomenei, maskilimų integracijos siekius, lenkų, o ne “dirbtinės” idiš kalbos vartojimo būtinybę. Filosemitas Adomas Mickievičius “Pone Tade” (1834) pavaizdavo idealų žydą - smuklininką Jankielį, kuris laikosi judėjų tradicijos ir kartu yra Lenkijos patriotas. XIX amžiaus pabaigos lenkų rašytojai, pozityvistinės mokyklos atstovai (Jozefas Ignacijus Kraševskis, Eliza Oržeškova, Boleslavas Prusas) vaizdavo žydų visuomenę lenkų katalikų tarpe bei kėlė klausimą dėl kultūrinės ir socialinės asimiliacijos būtinybės, tokiu būdu pasiekiant harmoniją tarp lenkų ir žydų tautų. Lietuvos inteligentų tarpe XIX amžiaus antroje pusėje tokie klausimai net nebuvo keliami, kadangi lietuvių ir žydų kontaktai kultūros srityje buvo minimalūs – tautos mažai žinojo ir nelabai ką norėjo žinoti viena apie kitą.

Verta pastebėti, jog tarp lietuvių kaimiečio ir miestelio (štetlio) žydo su kurio kontaktuodavo kaimietis, nebuvo tokio didelio socialinio skirtumo, koks egzistavo Vidurio Rytų Europos miestuose, kur žydai užimdavo aukštas pozicijas bankininkystėje, žurnalistikoje, medicinoje, universitetuose. Žydų inteligentija ten buvo kilusi iš turtingųjų komercinių klasių ir linkusi į integraciją. Lietuvoje žydų bendruomenės gyvavo skurdžioje egzistencijoje sėslumo zonoje ekonominės depresijos apimtuose miesteliuose. Lietuvoje buvo mažai žydų haute bourgeoisie tad dominavo Lūmpenproletarier sluoksnis, gyvenantis iš nereguliarių pajamų (Vilniuje žydų tarpe buvo populiarus *Luftmensch*, t.y. žmogaus gyvenančio iš oro, terminas apibūdinantis skurdžią ekonominę egzistenciją).

XIX amžiuje Europoje stiprėjo gamtos ir žemės kultas, skiriantis žemdirbius ir ne žemdirbius. Vokiečių antisemitas Otto Glagau viename Vienos laikraštyje rašė, jog “visi žydai ir žydiškos kilmės asmenys yra užsigimę žemdirbystės priešininkai”.⁴⁵ Iš natūralinio ūkio, atstovaujamo lietuvių žemdirbio ir prekybinės finansinės veiklos, atstovaujamo žydo priešpriešos kilo nepagarba žydams ir nelaikymas jų vertingais žmonėmis. Liaudies buities fiksuotojas Ignas Končius rašė, jog žemaičiai žydo žydu ir nevadindavo, bet mažybiniu diminutyvu “žydelis”, tarnauti pas žydą buvo laikoma negarbe, žydai buvo ne žmonės, nes tik dirbantieji žemės darbus buvo laikomi tikraisiais žmonėmis.⁴⁶ Lietuvių kalboje žodis “žydelis” skirtingai nuo “žydek” lenkų kalboje, nereiškia neigiamos konotacijos. Anot Mykolo Biržiškos žodis “žydelis” pavartojamas lietuvių buvo susijęs su “draugišku kaimynišku nusistatymu, šiltesniu jausmu”.⁴⁷ Neigiamą atspalvį “žydelis”, “žydukas” galėjo įgauti konkrečiame pavartojimo kontekste. Neigiamas šios žodžio panaudojimas priklausydavo nuo kalbančiojo intonacijos. Etonimas “žydas” lietuvių kalboje skirtingai nuo neigiamo rusiško “žid”(1780 metais visuose Rusijos imperijos dokumentuose pradėtas naudoti oficialus

⁴³ L. Anglickienė. Ibidem. P. 52. J. Mardosa. Ibidem. P. 379. I. Končius. Žemaičio šnekos. Vilnius, 1990. P. 64 - 65.

⁴⁴ L. Anglickienė. Ibidem, p. 50. J. Mardosa. Ibidem. P. 377- 379.

⁴⁵ P. J. Pulzer. The rise of political antisemitism in Germany and Austria. New York, 1964. P. 66.

⁴⁶ I. Končius. Žemaičio šnekos. Vilnius, 1996. P. 61 - 64, 76 - 77. Taip pat žr.: J. Mardosa. Lietuvių - žydų santykiai Lietuvos miesteliuose ir kaimuose (1920 - 1940) // Atminties dienos. Tarptautinė konferencija skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50 mečiui. 1993 m. spalio mėn. 11- 16 d. Vilnius, 1995. P. 347- 382.

⁴⁷ M. Biržiška. Ibidem. P. 38.

etnonimas “evrej”, vietoj atėjusio iš Vidurio ir Vakarų Europos “žyd – jude - judaeos”) yra ne tik tautybės, bet ir judėjų religijos išpažintojų apibūdinimas.

Žemaičių tarpe, anot Končiaus, žmonėmis buvo laikomi žemaitiškai kalbantys ūkininkai. Nei ponai - dvarininkai, nei bajorai, nei krautuvaininkai ir pirkliai žydai (yra toks žemaičių posakis *Ką ten iš žydo norėsi, juk jis ne žmogus*⁴⁸, o taip pat ir kunigai (nes jie aukščiau už žmogų), jais nebuvo laikomi. Etnografas Liudvikas Adomas Jucevičius (1813-1846) tyrinėdamas Žemaitijos regiono buitį, pastebėjo jog “žemaičiai yra labai prisirišę prie gimtosios vietos, “mirtinai nekenčia kito krašto ir kito tikėjimo žmonių”⁴⁹.

Lenkų poetas Česlavas Milošas ironiškai apibūdino žydo stereotipą XIX a. romantinėje lenkų literatūroje, kuri buvo skaitoma ir lietuvių inteligentų:

*“Svetimumo kvintesencija yra žydai. Jų sritis - finansinės operacijos, nuo mažiausių iki didžiausių, o nuo tų operacijų yra neatsiejamas nesąžiningumas. Taigi žydai kiek galėdami apgaudinėja, sukčiauja, šantažuoja, yra slapti nusikaltimų bendrininkai<....>Taigi žydai nepripažįsta jokių kitų vertybių tik materialinę naudą. Be to, jie yra purvini ne tik moraliai, bet ir fiziškai<....>bjaurėjimasis žydais yra lygiavertis bjaurėjimuisi blogiu, o jie tūno visuomenės pašaliuose tykodami, ką įpainioti į savo purvinus (visuomet purvinus) sandėrius. Akimirksni grįždami prie marksistinės terminijos, pasakytume, kad feodalinėje, tai yra žemės nuosavybe pagrįstoje santvarkoje, kiekvienas finansinis sandėris turi atrodyti kažkiek nešvarius.”*⁵⁰

Vakarų Europoje populiarėjo kvietimai link *natura semper sibi consona* (natūralios tvarkos būvio) - grįžti į gamtą, į prigimtine natūralią būseną, priešpastatant ją urbanistinei liberaliai (“žydiškai”) kultūrai. Lietuvių publicistikoje taip pat sutinkamas žydo - blogybės tapatinimas (veikiau nesąmoningas) su miestu -1885 metais „Aušros“ korespondentas ragino varyti „žydų skarmalius iš kaimų į miestus, nors į miestus, o ten kaip Dievas padės“.⁵¹

V.

Lietuvių požiūris į žydus buvo antropologams pažįstamas “savo ir svetimo” - kitos tautybės, kito regiono, kitos socialinės grupės, kitos tautybės atstovo, kas jis bebūtų - žydas, vokietis, rusas ar lenkas išskyrimas tokiu būdu pasiekiant išorinio pasaulio klasifikaciją. Ypatybė buvo ta, kad žydai nuo lietuvių skyrėsi beveik visais savas-svetimas klasifikacijos požymiais - lingvistiniu antropologiniu (rasiniu), religiniu, paprotiniu, klasiniu - profesiniu etc. Jie buvo kitaip apsirengę ir kitaip atrodė. Buvusios LDK žemėse, kur žydai savo identitetinį bendrumą cementavo judėjų ritualine praktika, Toros – Talmudo studijomis, jidiš kalba ir šia kalba reiškiamą kultūrine

⁴⁸ I. Končius. Žemaičio šnekos. Vilnius, 1996. P. 61. Ibidem. P. 80. 1939 m. Leipalingio antisemitinio incidento metu turgauas aikštėje pasklido gandai, kad “žydai žmogų peiliu pjaustė” (1939 06 30 Kvote viršininko raportas Valstybės saugumo departamento direktoriui // Lietuvos valstybės archyvas (toliau - LVA). F. 378. Lietuvos respublikos valstybės saugumo departamentas. Ap. 10. B. 158. L. 33).

⁴⁸ L. A. Jucevičius. Žemaičių žemės prisiminimai // Raštai. Vilnius, 1959. P. 444 - 445.

⁴⁹ L. A. Jucevičius. Žemaičių žemės prisiminimai // Raštai. Vilnius, 1959. P. 444 - 445.

⁵⁰ Rodziewiczowna // Cz. Milosz. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1992. P. 29 - 30. Lietuvių liaudį ginančioje 19 a. pabaigos - 20 a. pradžios publicistikoje yra nemažai neigiamų apibendrinto žydo charakteristikų (Musų žydai ir kaip nū anu turime giti: Parašė Ramojus. N.Y., 1886. A. Jakštas-Dambrauskas. Tris pašnekės ant Nemuno kranto. Kaunas, 1906. Žydas ir dūkas. Linksma komedijėlė. Chicago, 1912. A. Maliauskis. Žydai ekonomijos ir visuomenės žvilgsniu. Vilnius, 1914.).

⁵¹ Auszra. 1885. Nr. 7-8. P. 234. Mieste susikoncentravę žydai galėjo sudaryti įspūdį, kad Lietuvoje jų yra labai daug. Lietuvos vidaus reikalų ministras Rapolas Skipitis rašė, jog pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos žydai kėlėsi į didesnius miestus ir taip sudarė įspūdį (ypač Kaune) dėl jų dominavimo (R. Skipitis. Nepriklausomą Lietuva statant. Chicago, 1961. P. 286.).

ekspresija, o taip pat užsiiminėjimu prekyba, juos supo ne žydų įtarinėjimai, kurdami neigiamą žydo įvaizdį. Egzistavo ypač stipri religinė - kultūrinė alienacija, kurią yra pažymėję tiek lietuvių tiek žydų autoriai. tarpusavio nutolimas, „nematoma siena“ tarp abiejų tautų buvo pastovi iki pat žydų bendruomenės sunaikinimo.

Lietuvoje, skirtingai nuo Vokietijos, Lenkijos ir Rusijos, maskilimų skleidžiamos moderniosios idėjos nerado platesnio atgarsio dėl litvakų ortodoksijos, kuri atmetė pozityvizmą nes šis reikalavo sekuliarinio požiūrio į gyvenimą ir vedė į asimiliaciją bei, anot ortodoksų, „atsisakymą nuo Toros“. Maskilimų Vokietijoje principas - „žydai namuose, vokiečiai gatvėje“, Lietuvoje nepaplito dėl segregacinių caro valdžios įsakų, draudusių žydams užsiiminėti žemdirbyste ir gyventi kaimuose ir tokiu būdu sociališkai atskyrusių tautas, dėl liaudiškojo antisemitizmo, stiprios katalikybės ir judaizmo alienacijos, o taip pat ir potraukio lietuvių kultūrai nebuvimo. Rusų, lenkų ar vokiečių literatūroje ar filosofijoje skelbiamos pasaulio pertvarkymo/pagerinimo idėjos galėjo traukti žydų jaunuolius ir skatinti asimiliaciją, bet valstietiška lietuvių kultūra objektyviai buvo orientuota ne į platesnį europietiškąjį, o į siauresnį nacionalistinį turinį. Litvakų egzistencija štetlyje buvo saviizoliacinė, getas neleido žydams sueiti gilesnius kontaktus su ne žydais. Tautinio atgimimo laikotarpiu kalba, o ne religija lietuviams tapo svarbiausiu tautine bendruomene vienijančiu elementu. Žydai ir lietuviai nebuvo surišti bendra kalba. Žydus, tegul susiskaldžius religiškai, politiškai, kalbančius idiš, rusiškai, hebrajiškai ar lenkiškai, vienijo, supratimas, suponuotas judėjų tikybos, kad žydai yra viena tautinė grupė. Lietuviai, kalbantys lenkiškai ar rusiškai, atskildavo nuo tautos kamieno.

XIXa. pabaigoje lietuviškasis nacionalizmas rėmėsi dichotomiškais jausmais - pranašumo prieš kitas tautas akcentavimu (keliant istorinį LDK vaidmenį ir garbingą praeitį) ir nepilnavertiškumo dėl silpnos socialinės struktūros, dėl vienybės stokos lietuvių tarpe etc., jausmais. Lietuviškojo nacionalizmo forma pasireiškė „etnolingvistinio švarumo“ siekiu, t.y. lietuvių kalbos ir tautinio identiteto stiprinimu. Tokiu būdu keliant monokultūrinės visuomenės reikšmę kitos tautinės grupės buvo kultūriškai nuvertinamos. Nebuvo siekiama teisinio eliminavimo keliu apriboti žydų teises lietuvių tarpe (nes analogiškas priemones caro valdžia taikė katalikams), tačiau jau nuo XIX a. pirmosios pusės būdavo akcentuojamos „kultūrinės kovos“ su žydų įsigalėjimu formos. Tokia „kultūrinė kova“ buvo populiari tarpukario Lietuvoje ir tarp katalikiškos krypties autorių bei organizacijų ir tarp nacionalistinių partijų bei draugijų.⁵²

VI.

XIX amžiuje antrosios pusės antisemitizmas Vidurio Rytų Europos šalyse buvo nacionalizmo ir kapitalistinių santykių vystymosi iššauktas moderniosios visuomenės fenomenas, ir turėjo tam tikras idėjas ir konceptus (pvz. rasinis išskyrimas), kurių nebuvo senosiose antijudaizmo formose.⁵³ 1879 metais radikalus vokiečių politikas ir rašytojas Vilhelmas Marras pirmą kartą panaudojo „antisemitizmo“ terminą. Jis išstūmė senąjį „judofobijos“ terminą (reiškusį krikščionių antipatiją žydams) kuris nebeatitiko pseudomokslinės, nacionalistinės ir antikrikščioniškos ideologijos.

XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaiga yra posūčio taškas moderniojo antisemitizmo istorijoje – po finansinių bendrovių kracho Vokietijoje ir Austrijoje kilo platus antisemitizmo judėjimas, atsirado antisemitinės partijos siekusios sustabdyti žydų emancipaciją ir kovoti su šios

⁵² Vyskupas Vincentas Borisevičius (1887-1946) 1939 metais rašydamas apie M. Valančiaus kūrybos moralinius elementus ir turėdamas omenyje nacistų vykdomas priemones prieš žydus Vokietijoje, pastebėjo: „ Su Vyskupu Valančium rasizmo teoriją pasmerkdami, mes turim labiau persergėti mūsų žmones nuo žydų apgaulių, kurių ir dabar netrūksta. Skelbdami kovą tačiau, turime niekada neišeiti iš kultūrinių kovos priemonių ”(V. Borisevičius. Dorinis elementas vyskupo Motiejaus Valančiaus kūryboje ir veikloje // Lietuvos Katalikų Mokslo akademijos suvažiavimo darbai 1939. T.III. Kaunas, 1940. P. 63- 64).

⁵³ Yehuda Bauer. In search of a definition of antisemitism // Approaches to antisemitism. Context and curriculum. Ed. by Michael Brown. New York, Jerusalem, 1994. P. 10.

emancipacijos socialiniais padariniais t.y. mažinti žydų įtaką ekonominiame, politiniame ir kultūriniame gyvenime.

Tiesioginis antisemitizmo, kuris XIX amžiaus pabaigoje ypač sustiprėjo, padarinys buvo sionizmas tapęs įtakingu politiniu judėjimu ir Lietuvoje. Šis judėjimas nukreiptas prieš Europos žydų emancipaciją bei asimiliaciją, tapo savotiška kontrideologija, arba atsaku antisemitizmui.⁵⁴ Tapus lyderiui Theodorui Herzliui jis įgavo užbaigtas modernaus visuomeninio judėjimo formas, bet neradęs didelio pritarimo tarp Vakarų Europos žydų, patraukė į savo pusę didelę dalį radikaliai nusiteikusios Rusijos žydų jaunuomenės.⁵⁵ Tačiau šio judėjimo atsiradimas antisemitų buvo sutiktas kaip naujo, žydų organizuoto Pasaulio užvaldymo, tautų demoralizavimo bei masonerijos sąmokslu plano dalis. Kaip tik tuo metu, Rusijoje pasirodė *ochrankos*, Rusijos slaptosios policijos parengta antisemitizmo klasika tapusi knyga “Siono išminčių protokolai”.

Lietuvoje išbaigtos antisemitinės ideologijos nesusiformavo, čia antisemitizmas neįgavo kraštutinių formų ir apsiribojo ekonominės kovos su žydas propagavimu. Analizuojant antisemitizmo šaknis XIX a. pabaigoje Lietuvoje reikia pastebėti, jog jį skatino sunki žydų bendruomenės ekonominė padėtis ir žydų bei ne žydų ekonominis rungtyniavimas dėl tų pačių pragyvenimo šaltinių. Po 1861 metų baudžios panaikinimo Lietuvoje valstiečiai galėjo vykti į miestus ir užsiimti prekyba ir amatais, profesijomis, kuriose dominavo žydai. Konkurencinė kova skatinusi žydų ir lietuvių konfliktus bei antisemitizmą pateko į XIX a. lietuvių autorių ginančių lietuvių valstiečius nuo įvairiausių išnaudojimo formų ir apgaulinėjimų akiratį. Šią konkurencinę kovą skatino žydų siekis ekonomiškai išsilaikyti diskriminacinės caro legislatūros sąlygomis. Kita vertus žydų prekybininkų apsukrumas, sugebėjimas prekiauti skatino kaimyninių tautų pavydą, vertinant per šimtmečius susiformavusius prekybinius gabumus kaip klastą ir sukčiavimą krikščionių atžvilgiu. Tačiau sionizmo judėjimo pradininkai Rytų Europoje taip pat yra pastebėję tai, jog žydų prekybininkų vykdomi komerciniai metodai taip pat skatino antisemitizmą. Toros-Talmudo nuostatai, reglamentuodami judėjų santykius su judėjais, nedraudė žydų prekybininkui pelnytis iš nežydo. Kaip ir bet kurie prekybininkai žydai nevengė pelnytis ir nešvariais metodais, tuo tarpu antisemitinių knygų ir straipsnių autoriai keldavo viešumon ne ekonominius, o tautinius aspektus ir suabsoliutindavo žydų būdo bruožus. Vincas Kudirka rašė, jog “tarp krikščionių pirklių rasime ir neteisingų, bet tarp pirklių žydų visai nerasime teisingų”.⁵⁶

Sėslumo zonoje - “geografiniuose getuose” - susispietę žydų prekiautojai, amatininkai⁵⁷, ypač po išstūmimo iš kaimų 1908 - 1911 metais, norėdami išgyventi konkurencinėje kovoje, buvo priversti mažinti kainas ir pasitenkinti minimaliu pelnu, kuris ir taip buvo nedidelis. Operacinis žydų prekybininkų veiklos laikas dėl šeštadienio poilsio (šabo) dienos buvo trumpesnis negu krikščionių ir tai dar labiau sumažindavo prekybines operacijas. Didelė miestų žydų masė nuolat kėsdavo nepriteklus - atsitiktinumas, liga, invalidumas, šeimos galvos senatvė ar krizė gamyboje nustumdavo šeimą į badą. Nelengva buvo ir krikščionims miestuose, bet jie turėjo galimybę išvykti į kaimo vietas arba į vidines Rusijos gubernijas, tuo tarpu kai žydų proletariatas buvo “uždarytas” sėslumo zonoje. Emigracija kuri ypač sustiprėjo po antisemitinių pogromų, skurdino žydų tautą -

⁵⁴ H. Arendt. Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001. P. 13.

⁵⁵ S. Ettinger. Jews and non-Jews in Eastern and Central Europe between the wars: an outline // Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918 – 1945. Ed. by B. Vago and G. L. Mosse. Jerusalem, 1974. P. 5.

⁵⁶ Apie pardavinyčias // V. Kudirka. Raštai. Vilnius, 1990. T.2. P. 766.

⁵⁷ Vilniaus gubernijoje pagal 1897 m. surašymo duomenis gyveno 204 673 žydų, miestuose buvo sukoncentruota 83,6 proc. žydų gyventojų. Po išstūmimo iš kaimų 1908–11 metais šis skaičius pakilo iki 90 proc. 95, 5 proc. dabartinės Lietuvos teritorijoje gyvenusių žydų priklausė miestiečių luomui arba kitaip tariant 63,5 proc. miestiečių luomo atstovų buvo žydai, tačiau jie daugiausia gyveno štetliuose (Žr.: E. Aleksandravičius. A. Kulikauskas. Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva. Vilnius, 1996. P. 233.).

išvykdavo geriausi ir sveikiausi žydai, kai neturtėliai ir silpnieji likdavo ir taip dar labiau gramzdindavo žydų masę į didelį skurdą miestuose ir miesteliuose.

Žydų masės sąlygas sunkino ribojamos katalikų gyventojų teisės - apribotos valstybės tarnybos ir žemės nuosavybės įsigijimas. Negalėdama gauti valstybinės tarnybos, vidutinis katalikų sluoksnis, neturintis žemės arba negalintis persikelti į vidines gubernijas (dėl pinigų stygiaus ir dėl konservatyvumo - nenoro išvykti iš gimtosios vietos), buvo priverstas ieškoti pragyvenimo šaltinio prekyboje ir amatuose, kur jam tekdavo susidurti su aršiai žydais kovojančiais dėl ekonominio išlikimo.⁵⁸

XIX amžiuje lietuvių autoriai didžiąją dalį antisemitinių idėjų pasiskolino iš kaimyninių šalių, kuriose antijudaizmas ir antisemitizmas susimaišydavo su nacionalistiniu turiniu ir rungtyniavimu ekonominiame sektoriuje. XIX amžiuje vykstant industriniam perversmui Europoje, turtas virto kapitalu, kuris galėjo laisvai judėti, būti įkeičiamas ar parduodamas. Kapitalizmas nepripažino sentimentų, jis atmetė senąsias agrikulturnes, „feodalines“ vertybes, konkurencija tapo varomąja naujos visuomenės jėga. Į smulkiosios ir vidutinės ekonomikos sferą pradėjo veržtis nacionalizmo pažadintų tautų atstovai stumdami žydus iš jų tradicinių užsiėmimų. Antisemitizmas pasirodęs tautinio atgimimo veikėjų raštuose ir skatinantis išstumti žydus iš amatų bei prekybos didžiąją dalimi buvo apspręstas ne prastos žydų prekiautojų ir amatininkų paslaugų kokybės ir apgavysčių (natūralu kad pasitaikydavo ir tokių atvejų), bet žydų ir ne žydų ekonominio rungtyniavimo dėl pragyvenimo šaltinių.

1885 metais „Aušros“ korespondentas rašė, jog žydų „skarmaliai“ „tupi ant mūsų ūkininko sprando ir lobsta iš jo prakaito. Visose smulkiosios ekonomikos sferose (karčiamaoje, parduotuvėje) ir miesteliuose vien tik žydai, kurie laiko „mūsų gojų savo naguose“.⁵⁹ Žymus lietuvių visuomenės veikėjas ir pramoninkas Petras Vileišis (1851-1926) 1886 metais išleido knygutę „Mūsų žydai, ir kaip nuo anu turime gitiesi“ nukreiptą prieš žydų ekonominį svorį Lietuvoje. „Lietuvos ūkininko“ kalendoriuje, kuris buvo populiarus lietuvių valstiečių tarpe, buvo spausdinami straipsniai kviečiantys lietuvius aktyviau dalyvauti komercinėje veikloje ir amatuose ir taip išstumti žydus. Panašios pozicijos laikėsi „Tėvynės sargo“, „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos“ autoriai (K.Pakalniškis, P.Urbanavičius⁶⁰ ir kt.). Tačiau tokias kovos priemones nebūtinai reikėtų vadinti antisemitizmu, kadangi esminis dalykas čia buvo konkurencinė kova dėl menkų rinkų. Konkurencinės kovos tarp žydų ir lietuvių galėjo nukrypti į antisemitizmą tuomet, kai ji būdavo sujungiama su judofobiniais elementais. Taip P. Vileišio knygelė kviečianti lietuvius veržtis į prekybą bei amatus ir taip išstumti žydus buvo publikuota kartu su antijudėjiniu Kušeliausko tekstu „Talmudas Žydų“.

VII.

Moderniojo antisemitizmo pradžia Lietuvoje galima laikyti XIX amžiaus aštuntąjį dešimtmetį, laikotarpį kada lietuvių tautinio atgimimo lyderiai iškėlė tautos, sujungtos viena kalba (tokiu būdu tikrai vartojantis lietuvių kalbą galėjo būti pilnavertis tautos narys), pozityvizmo ir pragmatizmo idėjas, kurios kvietė lietuvius įsigalėti amatuose ir prekyboje t.y. tuose sferose, kuriose nuo seno dominavo žydai.

Visus moderniojo antisemitizmo požymius atitinka lietuvių tautinio atgimimo lyderio Vinco Kudirkos publicistika kuri buvo gerokai įtakota lenkų tautinių demokratų (1883 - Lenkijos lyga, nuo 1893 - Tautinė lyga, 1897 - „Strolnictwo narodowo Demokratyczne“) kvietimo pirkti pas savus (kupuj u swoich) ideologijos. Kudirka, mokėjęs lenkiškai, buvo susipažinęs su antisemitinėmis publikacijomis išėjusiomis Lenkijoje, kurioje antisemitinio judėjimo pradžia laikomas savaitraščio „Rola“ („Žemė“) išleidimas 1883 metais. Šio leidinio autoriai iškėlė žydų „išstūmimo“ iš

⁵⁸ Ob otmene čerty evrejskoj osedlosti, 1911. Dokladnaja zapiska // Mokslų akademijos biblioteka, rankraščių skyrius BF - 26 12. P. 14.

⁵⁹ Auszra. 1885. Nr.7-8. P. 233 - 234.

⁶⁰ Vytautas. Žydai kaimuose // Tėvynės sargas . 1898. Nr. 10 - 11.

ekonominio, o taip pat iš visuomeninio gyvenimo idėją. Ekonominio boikoto lozungas iki pat Lenkijos valstybės žlugimo 1939 metais tapo pagrindine antisemitų idėja, kurią nuo 1889 metų perėmė tautiniai demokratai.⁶¹

Pirmasis Vinco Kudirkos kūrinys išspausdintas „Aušroje“ „Kodėl žydai nevalgo kiaulienos“ buvo žinoma nuo viduramžių apokriptinė istorija, kurioje Kristus, bausdamas žydus už netikėjimą, vieną jų pavertė degla kiaule.⁶²

Vincas Kudirka kritikavo žydus už tai, kad jie slapta prekiauja degtine, supirkinėja vogtus daiktus ir už juos moka degtine, kiršina dvarininkus su valstiečiais. V. Kudirkos publicistikoje žydai yra tarsi „vorai, teisiantys savo tinklą“ „erkės ant svieto kūno“.⁶³ Kita vertus V. Kudirka žydo socioekonominį statusą vertino dichotomiškai, panašiai kaip dichotomiškai antisemitai „žydą – bolševiką“ suplakdavo su „žydu – kapitalistu ir išnaudotoju“. V. Kudirkai jam žydas buvo „purvinas ir nušašęs“, bet kartu ir gudrus bei pavojingas eksploatatorius. Blogybė, anot Vinco Kudirkos, yra kai „mūsų krikščionys labiau tiki žydo varvaliavimui karčiamoje ne kaip kunigo pamokslui bažnyčioje“.⁶⁴

Vinco Kudirkos pasipiktinimas žydais neapsiribojo vien tik ekonominiu antisemitizmu. Jo retorikoje galima rasti ir rasinio antisemitizmo motyvų, ir „žydo – amžino (baisiausiojo) krikščionių priešo“ įvaizdį paimtą iš tradicinio krikščioniško antijudaizmo formų, ir žydų nekintamumo (žydai per amžius siekia sunaikinti krikščionybę) konstataciją.

„Semitai veda kovą su arijonimis nuo amžių, vieni kitų neužkenčia. Šiandieninis antisemitizmas yra tiktai prajovu tąsoje tos amžinos kovos, rodančiu, kad arijonys aiškiau pajuto ant savo kaklo skaudesnę spustelėjimą semitiškos hidros ir stengiasi atsiliuosuoti.“⁶⁵

Kudirkos publicistikoje susipina antijudaizmo ir moderniojo rasinio antisemitizmo, kai žydas yra blogas, (vodingas, anot Kudirkos) ne todėl kad jį blogiui skatina velnias, bet todėl kad pats velnias yra reinkarnavęsis į žydą (t.y. jis pats yra blogis), elementai. Tokiu būdu, sekdamas Vakarų Europos antisemitais V. Kudirka buvo įsitikinęs, jog žydas nepaisant konvertacijos ar asimiliacijos visada liks nekintančiu žydu su išnaudotojiškomis savybėmis. Tai jau primena rasinį modernių laikų požiūrį, kuris rėmėsi tariamu biologiniu žydų skirtingumu, suponuojančiu „kultūrinį ir fizinį“ skirtingumą. Vincas Kudirka siejo žydų veiklą su masonieriška sąmokslu teorija. Cituodamas Eduardą Drumontą, populiarios antisemitinės knygos „*La France juive*“ (1886) autorių, ir volens nolens kartodamas Fiodoro Dostojevskio mintis, jis rašė, jog žydas integruosis į visuomenę tik tada kai jam tai bus naudinga ir jeigu taip lieps žydijos (masonerijos) paslaptys, jog išsilavinimas ir mokslas negali priversti žydo tapti naudingu visuomenės nariu, nes „nuo žydo ir aukščiausias mokslas nenuvalo purvų, pritinkančių žemiausiems žydijos laipsniams <...> Jeigu nenori apsidergti, neprileisk prie savęs žydo; jeigu nenori apdergti savo draugiją, neprileisk prie jos žydo!“⁶⁶

Moderniojo antisemitizmo sukurta „žydo“ įvaizdžio konstrukcija Vinco Kudirkos darbuose pasireiškė fizinio ir kultūrinio žydo skirtingumo, kurio negali pakeisti asimiliacija ar integracija, akcentavimu.

Kudirkos kaip ir kitų publicistų antisemitizmas nebuvo pagrįstas tikru žydų ir jų kultūros pažinimu, o tik kasdienės jų buities stebėjimu. Žydų skurdas, jį lydintis purvas bei nešvara krito į akis ir jam tapo vienu svarbiausiu šią bendruomenę charakterizuojančiu elementu. „Purvino ir nešvaraus“ žydo

⁶¹ T. Kulak. Jan Ludwik Poplawski: Biografia polityczna. Wrocław, 1994. P.121.

⁶² V. Kapsas. Dėl ko žydai nevalgo kiaulienos // Aušra T. 1-4 (25 - 28). P.160 -161. V. Kudirka matyt buvo įtakotas iš Lenkijos atėjusio folkloro, kuriame yra panaši legenda (W.Bartoszewski. Polish folk culture and the Jew // Poles and Jews. Myth and reality in the historical context. An international conference. Ed. J. Micgeil, R. Scott, H. B. Segel. N. Y.: Columbia UP, P.492). Analogiškos legendos sutinkamos beveik visø Europos tautø folklore (Žr. Claudine Fabre-Vassas. La bete singuliere. Les Juifs, les Chretiens et le cochon. Paris, 1994. P. 107- 109.).

⁶³ Tėvynės varpai. 1891.Nr. 6 // V. Kudirka. Raštai. Vilnius, 1990. T. 2. P. 481.

⁶⁴ Tėvynės varpai. 1890. Nr.6 // V. Kudirka. Ibid. P. 481.

⁶⁵ Tėvynės varpai . 1890. Nr.4 // V. Kudirka. Ibid. P. 438. Žr.: S. Sužiedėlis. Avrahamo Torio „Kauno getas: diena po dienos // A. Tory. Kauno getas: diena po dienos. Vilnius, 2000. P. X.

⁶⁶ V. Kudirka. Ibid. P. 457

įvaizdis sutinkamas daugelio lietuvių publicistų, rašančiųjų apie žydus, darbuose. M. Valančius rašė, kad “didžių miestų žydelkos, nors ir pasipuošusios, tačiau visuomet dvokia”⁶⁷ V. Kudirka gi rašė, jog “žydai yra vieni nešvariausių, nevalyviausių sutvėrimų. Kiekvienas žydas aplipęs purvais, suskretęs, nušašęs, apsileidęs vabalais ir t.t. Ne be reikalo lietuviai sako ant žydo: smarvė, parkas”.⁶⁸ Higieninis švarumas, anot racionalisto Kudirkos, veikia žmogaus dvasią - “nešvarus apsileidęs žmogus, kuris nesibjauri šlykščiais dalykais, greičiau nepasibjaurės ir pikta padaryti”.⁶⁹

VII.

Rinkimų į Rusijos Valstybės Dūmas metais (1906 - 1912) tarp žydų ir lietuvių vyko tam tikras abiem pusėms naudingas politinis bendradarbiavimas. Lietuviai ir žydai susitarė remti bendrus kandidatus ir sudarė bendrą lietuvių- žydų rinkikų kurijos bloką prieš lenkų dvarininkų bloką.⁷⁰ Taip buvo kuriamas pamatas žydų ir lietuvių politinio elito suartėjimui, tuo tarpu kai po 1905 metų politinis antisemitizmas smarkiai sustiprėjo Lenkijoje, 1912 metais išsiliejęs į nacionalistų lyderio Romano Dmowskio organizuotą žydų parduotuvių boikotą Varšuvoje. Žydų ir lietuvių inteligentijos suartėjimas rinkimų į Dūmą metu buvo iššauktas politinio išskaičiavimo quid pro quo. Koalicija buvo sudaryta tik Kauno gubernijoje, tuo tarpu Vilniaus mieste ir gubernijoje bei Kauno mieste kur žydai galėjo apseiti be kitų tautinių (socialinių) grupių paramos jie iškėlė tik savo kandidatus. Koalicija Kauno gubernijoje, kurią aktyviai palaikė Antanas Smetona, buvo realizuota nepavykus žydų miestiečių kurijai sudaryti koalicijos su lenkų dvarininkų kurija. Tuo tarpu Kauno mieste į Dūmą nuo miestiečių kurijos buvo išrinkti tik žydų deputatai. Nusivylęs tuo įtakingas Lietuvos veikėjas Jonas Basanavičius konstatavo, jog Kauno ir kitų Lietuvos miestų žydai kaip buvo, taip ir liko „visai svetima mums tauta“.⁷¹

XX amžiaus pradžioje lietuviškų vartotojų draugijų ir parduotuvių, kurias organizuojant daug prisidėjo katalikų kunigai, kūrimasis kai kuriose vietovėse buvo susijęs su antižydiškais pasisakymais. 1909 metais Veiviržėnuose vartotojų draugijos susirinkime klebonas B. Tamulevičius kalbėjo apie vietos žydų suktybes ir ragino katalikus kurti savo komercijos įmones.⁷² Katalikų laikraščio žinutėje iš Laukuvos rašoma, jog vartotojų draugijai sektųsi labiau, jeigu žmonės neštų pajus į draugiją, o ne “pas žydus”.⁷³ Tačiau kituose Lietuvos vietovėse, kur sėkmingai veikdavo vartotojų draugijos, būdavo padedama ir neturtingiems žydų gyventojams⁷⁴, tad santykių su žydais pobūdis priklausydavo nuo vietinių kunigų ir parapijiečių geranoriškumo bei supratimo.

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje žydai patyrė naujus caro valdžios persekiojimus. Apie 200 000 žydų, kaip “nepatikimas ir palankus vokiečiams elementas” buvo išstremti iš Kauno, Kuršo ir Gardino gubernijų į vidines Rusijos gubernijas, 1915 metų vasarą kazokai ir rusų kareiviai atsitraukdami vykdė pogromus ir plėšė žydus.⁷⁵ Tad vokiečių okupaciją žydai sutiko kaip mažesnę blygybę ir dėl vokiečių ir idiš kalbų artumo ir ekonominių sugebėjimų - buvo tarpininkais tarp vokiečių ir lietuvių, kurie vėliau kaltino žydus kolaboravimu, Lietuvos miškų naikinimu ir lietuvių

⁶⁷ M. Valančius. Paaugusių žmonių knygelė. Tilžė, 1906. P.31.

⁶⁸ V. Kudirka. Ibid. P. 457.

⁶⁹ V. Kudirka. Ibid. P. 763 -764.

⁷⁰ M. Yčas. Atsiminimai. Nepriklausomybės keliais. Kaunas, 1935. T. 1. P. 27 - 28.

⁷¹ Iks. Kauno atsovų rinkimai // Vilniaus žinios. 1906. Nr. 62.

⁷² Veiviržėnai // Vienybė. 1909. Nr. 16. P. 242.

⁷³ Laukuva // Vienybė. 1910. Nr. 1. P. 9.

⁷⁴ Šaukotas // Vienybė. 1912. Nr. 16. P. 254.

⁷⁵ Iz čiornoj knigi rosijskogo evrejtva // Evrejskaja starina. Peterburg, 1918. No. 10.

išnaudojimu.⁷⁶ Pirmojo pasaulinio karo patirtis ir geri santykiai su okupacine vokiečių valdžia vėliau kai kuriems Lietuvos žydams antrojo karo išvakarėse sukėlė iliuzijų apie “padorų” vokiečių elgesį. Žydams buvo sunku identifikuotis su 1918 metais atsikūrusia Lietuvos valstybe, kadangi Lietuvos žydų sąmonėje žydų gyvenama teritorija - Lite - neapsiribojo etnografinė Lietuva, o apėmė Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų bei Vitebsko gubernijas. Buvusioje Rusijos imperijos teritorijoje gyvenusi žydų masė buvo išskaidyta po tris valstybės. Litvakai demografiškai buvo padalinti tarp Lenkijos ir Lietuvos ir Sovietų Rusijos. Sovietų Rusijoje (nuo 1922 m.- Sovietų Sąjungoje) žydai buvo sovietizuojami ir verčiami “tarybiniais piliečiais”. Lenkijoje Litvakai, kalbantys rusiškai ir idiš, buvo laikomi ne tik ekonominiais konkurentais, bet taip pat ir pavojumi lenkiškai dvasiai Varšuvoje, Lodzėje ir Vilniuje. Tik Lietuva tarpukario laikotarpyje išliko daugiau ar mažiau rami vieta, kur egzistavo tautinė autonomija, kelihe sistema, nepriklausomas švietimas etc.

Žydų organizacijos Lietuvoje nesiekė sukurti atskiro politinio organizmo ir norėjo nacionalinės - kultūrinės savivaldos. Kai kurios žydų grupės Lietuvoje reiškė visišką lojalumą Lietuvos valstybei, kitos laikėsi nuošaliau. Tiesa, Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje bei Rusijoje, Žydų socialistų sąjunga (Bundas) skelbė socialinės revoliucijos programą ir simpatizavo bolševikinei Rusijai, tačiau tai buvo vidinių politinių skirtumų žydų visuomenėje išdava. Lietuvių visuomenės tarpe taip pat egzistavo analogiški politiniai judėjimai.

Nepriklausomybės kovų metu žydai, labiau negu kitos tautinės mažumos Lietuvoje, rėmė lietuvių kovą ir buvo natūralūs lietuvių sąjungininkai. Žydų jaunuomenė padėdavo lietuvių partizanams kovose su lenkais dėl Vilniaus krašto. Generolo Lucjano Želigowskio žygio į Vilnių metu 1920 metų rudenį beveik visi Hebrajų mokyklos Kaune mokiniai įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą ir Kauno būryje žydų jaunuolių buvo net daugiau negu lietuvių.⁷⁷ Lietuvos žydus remti Lietuvos nepriklausomybę skatino tiek vietinio patriotizmo jausmas, tiek stiprios antisemitinės tradicijos Lenkijoje, antisemitinė Tautinių demokratų ideologija bei pogromų, kuriuos vykdavo lenkų kareiviai 1919 -1920 m. baimė.

Kai kurie autoriai rašo apie antisemitinius pogromus 1919 metais prieš žydų tautybės gyventojus Panevėžyje ir kituose miestuose, Lietuvos kariuomenei stumiant bolševikų pajėgas.⁷⁸ Tačiau Lietuvos archyvų dokumentuose nepavyko rasti dokumentų patvirtinančių šiuos teiginius. Prievara žydų gyventojų atžvilgiu dažniausiai pasireiškėdavo jų turto grobimu, bet tokius pat aktus civilių atžvilgiu vykdė vokiečių, bermontininkų, lenkų, bolševikų kariuomenės Lietuvos teritorijoje 1919-1920 metais. Lietuvių elgesys su žydais neprilygo antisemitiniams aktams ir žydų gyventojų terorizavimui Lenkijos užimtame Vilniaus krašte 1920-1939 metais.⁷⁹

Pasibaigus nepriklausomybės kovoms, norėdami užsitikrinti tarptautinę žydų paramą dėl Lietuvos pripažinimo de jure ir kovoje dėl Vilniaus krašto, Lietuvos politikai garantavo žydams nacionalinę kultūrinę autonomiją. 1920 Kaune įvyko pirmasis Lietuvos žydų bendruomenių (kehile) suvažiavimas. Jis išrinko tautinę tarybą (*Nasional-rat, Va-ha-arets*), kuri demokratiškai pradėjo reguliuoti žydų bendruomenę.⁸⁰ 1920 01 20 Lietuvos vyriausybė patvirtino kahalų statusą. Vidurio

⁷⁶ P. Žadeikis. Didžiojo karo užrašai. 1917-1918-1919 T.2. Klaipėda, 1925. P. 6 - 11.

⁷⁷ D. Levin. Fighting back. Lithuanian Jewry's armed resistance to the nazis, 1941- 1945. N.Y. & London, 1985. P. 8. Trimitas. 1923. Nr. 131. P. 25.

⁷⁸ A. Schochat. The beginings of anti-semitism in independent Lithuania // Yad Vashem studies on the European Jewish catastrophe and resistance. Jerusalem, 1958. Vol. II. P. 8-9. A. Schochat. Jews, Lithuanians and Russians 1939 -1941 // Jews and Non - Jews in Eastern Europe 1918 -1945. Edited by B. Vago and G. L. Mosse. Jerusalem, 1974. P. 301. D. Levin. Fighting back... P. 8.

⁷⁹ Žr.: Y. Arad. Ghetto in flames. The struggle and destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust. Jerusalem, 1980. P. 12. Anot žydų šaltinių lenkų legionierių įvykdyto pogromo Vilniaus krašte metu 1919 05 22 buvo nužudyta 60 žydų, vykdyti gausūs plėšimai, areštai, žydų užpuodinėjimai ir mušimai etc. (Memorandum ob aprejskich sobytijach (evrejskich pogromach) 1919 g. v Vilne // MAB RS F. 255 - 549).

⁸⁰ Pirmojo Lietuvos žydų bendruomenių suvažiavimo protokolas // LVA. F. 1129. Ap. 1. B. 47. L. 1-3.

Rytų Europoje beveik visos žydų partijos - socialistai, sionistai, Agudat- Israel etc. - siekė kad būtų kuriamos tautų federacijos, tuo tarpu teritorinės dalybos joms buvo antraeilės dalykas - žydai matė savo apsaugą individo teisių garantijose. Sionistų veikėjo, 1919 – 1924 m. ministro žydų reikalams Šimono Rozenbaumo žodžiais Lietuvos žydai siekė, jog jaunoji valstybė taptų tautų, bet ne tautine valstybe, tačiau tokie siekiai prieštaravo lietuvių partijų ir visuomenės troškimams, tad žydai buvo kaltinami bendrų interesų griovimu, status in statu kūrimu. 1919-1920 metais dėl žydų gyventojų paramos vyko rungtyniavimas tarp lenkų ir lietuvių - lenkai taip pat svarstė galimybę patraukti į savo pusę “plebiscitinius” Vilnius - Gardino žydus sprendžiant teritorinius ginčus, suparaližuoti “Kauno Lietuvos” kūrimą, suteikiant jiems kultūrinę autonomiją ir įtvirtinant pilietinį lygiateisiškumą.

Abipusiškai naudingi santykiai tarp Lietuvos delegacijos (kuriai vadovavo A. Voldemaras) Paryžiaus Taikos konferencijoje ir Žydų delegacijos komiteto (*Comite des Delegations Juives*) paremti quid pro quo principu buvo užmegzti 1919 metais. Žydų Komitetas pažadėjo remti Lietuvos delegacijos poziciją taikos Konferencijoje mainais į specialias teises žydų mažumai Lietuvoje. Pragmatinis abiejų pusių bendradarbiavimas buvo apvainikuotas unikalios Vidurio Rytų Europos valstybių tarpe Žydų tautinės autonomijos sukūrimu. Garsaus žydų istoriko Simono Dubnovos iškelta autonomijos idėja buvo realizuota šalyje, kurioje iki XVIII amžiaus pabaigos buvo gilios autonominių institucijų tradicijos. 1921 rugsėjo 22 d. Lietuvos atstovai Paryžiuje pasirašė Tautų sąjungos deklaraciją dėl tautinių mažumų teisių apsaugos. Lietuva pirmoji Baltijos šalių tarpe 1922 05 12 pasirašė išplėstą tautinių mažumų apsaugos deklaracijos tekstą.⁸¹ Žydų tautinei mažumai deklaracijoje buvo skirti specialūs straipsniai dėl gimtosios kalbos vartojimo mokyklose, biudžeto lėšų skyrimo švietimo, kultūros ir religijos reikalams, šeštadienio poilsio (šabo) teisė.⁸² Tačiau Lietuvos II aje Seime 1923 metais ši deklaracija, Krikščionių demokratų partijos iniciatyva, nebuvo ratifikuota.

VIII.

Tačiau 1920 metais antisemitines nuotaikas Lietuvoje suaktyvino pabėgėlių klausimas. Pagal 1920 07 12 Lietuvos pasirašytą taikos sutartį su Sovietų Rusija buvo numatytas tremtinių ir pabėgėlių gražinimas į Lietuvą. Pradėjo grįžti žydai, kurie 1915 metais buvo prievarta iškeldinti caro valdžios arba savanoriškai pasitraukė į Rusijos gilumą, Tačiau kartu į Lietuvą vyko ir Rusijos bei Ukrainos žydai, nenorėję gyventi bolševikų valdžioje. Pasigirdo kaltinimai, kad “Skipitis (vidaus reikalų ministras) prileido pilną žydų Lietuvą”⁸³, tuo labiau jog žydai buvo kaltinami kolaboravę su vokiečių okupacine valdžia.⁸⁴ Tačiau “jautrumas žydų atžvilgiu”, anot to paties R.Skipičio, buvo gerokai perdėtas, nes žydų Lietuvoje 1923 metais, kaip parodė gyventojų surašymo duomenys, buvo beveik per pusę mažiau, negu iki pirmojo pasaulinio karo. Pagal 1923 metų gyventojų surašymo duomenis Lietuvoje (be Vilniaus krašto) gyveno 153 743 žydai (7.6% visų gyventojų), 65 599

⁸¹ La Societe des Nations et les Minorites. Section d'information, Secretariat de la Societe des Nations. Geneve, 1923. P. 19.

⁸² Lietuvos tautinių mažumų teisių deklaracija // LVA. F. 3873. L R užsienio reikalų ministerija. Ap. 7. B. 642. L. 158 - 159.

⁸³ R. Skipitis. Nepriklausomą Lietuvą statant. Chicago, 1961. P. 267 – 271.

⁸⁴ Kunigas P. Žadeikis rašė, jog žydai Pirmojo pasaulinio karo metais padėdavo vokiečiams supirkinėti arklius ir gaudavo didelį pelną, kad naikino Lietuvos miškus, juos supirkdamis išskirtimui (P.Žadeikis. Didžiojo karo užrašai. 1917 -1918 -1919 metai. Klaipėda, 1925, T. 2. P. 6-9.)

lenkai (3.2%), 40 460 rusų (2.4%), 29 231 vokiečiai (1.4% be Klaipėdos krašto), 14 882 latviai (0.7%) ir 4 421 baltarusis (0.008%).⁸⁵

Žydai sudarė dideles bendruomenes Šiauliuose (13 000), Panevėžyje (12 500), Utenoje (8 000), Ukmergėje (8 000), Raseiniuose (7 000), Klaipėdoje (1 000),⁸⁶ tačiau gausiausia buvo Kaune - apie 35 000 žmonių (Žydai Kaune koncentravosi Vilijampolėje, Senamiestyje, Laisvės Alėjoje bei iš dalies Panemunėje.)⁸⁷ Pagal savo užsiėmimus Lietuvoje gyvenę žydai oficialios statistikos buvo skirstomi į kelias socialines grupes. Bene didžiausią sudarė asmenys dirbę prekyboje, t. y. 25 000 ir pramonėje, t. y. 14 000. Žemės ūkyje dirbo kiek mažiau nei 5 000 žydų.⁸⁸

1923 metais žydai kontroliavo 77% prekybos ir 22% pramonės įmonių, tuo tarpu kai apie 90% lietuvių buvo susiję su žemės ūkio gamyba.⁸⁹

Iš viso tarpukaryje nelietuviai užėmė daugiau nei 82% verslo rinkos. Iš jų rusams teko 0,85%, lenkams – 1%, vokiečiams – 1,46%, lietuviams – 17,89%, o žydams 78,89%.⁹⁰ Nors ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje situacija pasikeitė, tačiau žydų rankose išliko daug pramonės ir prekybos įmonių, nes „kai buvo paskelbta sovietinė valdžia Lietuvoje, buvo nacionalizuota iš viso 986 pramonės įmonės, kurių apie 560 (57%) priklausė žydams, iš 1593 nacionalizuotų komercinių firmų ne mažiau kaip 1320 (83%) buvo žydų nuosavybė“.⁹¹ Anot G. Vaskelos žydai Lietuvoje valdė 54% vidaus prekybos, 40% pramonės (dešimtmečio pradžioje – 22%).⁹² Lietuviams tuo metu jau priklausė apie 50% prekybos ir pramonės.⁹³

Bendrąją žydų padėtį tarpukario Lietuvoje (palyginus su žydų situacija kituose Vidurio Rytų Europos šalyse) iš dalies galėtų charakterizuoti poeto Chaimo Bialiko žodžiai po Kauno aplankymo trečiajame dešimtmetyje: „Jeigu Vilnius yra pagarsėjęs kaip Yerushalayim de Lita, tai visa Lietuva turėtų būti žinoma kaip *Eretz- Yisrael de Galuta* (Izraelio žemė tremtyje).“⁹⁴ Lietuvos sionistų lyderio Jokūbas Vygotskis taip rašė, jog tarpukario metais „Kauno Lietuva“ buvo rojus žydams palyginus su „Vilniaus Lietuva.“⁹⁵

Vis dėlto latentinės antisemitinės nuotaikos lietuvių visuomenės tarpe egzistavo visą nepriklausomybės laikotarpį, prasiverždamos į paviršių kriziniais momentais. Antisemitizmą Lietuvos respublikoje skatino radikali nacionalistinė organizacija, jų tarpe ir 1919 metais įkurta Lietuvos šaulių sąjunga. Anot Lietuvos šaulių sąjungos įkūrėjo Vlodo Putvinskio (1873 - 1929), lietuvių tauta yra išrinktoji tauta Lietuvos žemėje, o nutautėjimas paverčia ją „pūvančiu, sergančiu ir išsigimusi organizmu“.⁹⁶ Dar 1917 metais vienas iš Sąjungos kūrėjų Matas Šalčius, kartodamas V. Kudirkos mintis, kaltino žydus lietuvių prekybos trukdymu, nekokybiškų prekių pardavinėjimu, nepagarba lietuvių kalbai ir pataikavimu caro valdžiai.⁹⁷

⁸⁵ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. Kaunas, 1924. P. 54 - 55.

⁸⁶ Lietuva skaitmenimis. 1918 – 1928. K., 1929. P. 9.

⁸⁷ Lietuvos statistikos metraštis 1931 m. K., 1932. P.10.

⁸⁸ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. Kaunas, 1924. P. 295.

⁸⁹ E. Mendelsohn . The Jews of East Central Europe between the world wars. Indiana university press, Bloomington, 1987. P. 306.

⁹⁰ Lietuvos gyventojai..., p. 295.

⁹¹ G. Vaskela G. Lietuva 1939 – 1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką. Vilnius, 2002. P. 182.

⁹² Ten pat, p. 182.

⁹³ Ten pat, p. 183.

⁹⁴ N.Berdischevsky. Baltic revival and zionism // Lituanus. 1992. Vol. 38. No.1. P. 76.

⁹⁵ E.Mendelsohn. Zionism in Poland: the formative years, 1915 –1926. New Haven - London, 1981. P. 121.

⁹⁶ V. Putvinskis V. Gyvenimas ir pasirinktieji raštai. Kaunas, 1933. T. 2. P. 71.

⁹⁷ M. Šalčius. Dešimt metų tautiniai - kultūrinio darbo Lietuvoje (1905 - 1915). Chicago, 1917. P. 43 - 45.

Santykių tarp lietuvių ir žydų paastrėjimą 1922 - 1924 metais sukėlė rinkimų į Lietuvos respublikos Seimus kovos, žydų visuomenės vengimas vartoti lietuvių kalbą, valiutos reforma, žydų tautinės autonomijos panaikinimas ir kai kurie administraciniai aktai.

Lietuviams nepatiko Kaune paplitęs nelietuvių kalbos vartojimas bei nelietuviški parduotuvių užrašai. XIX amžiuje lietuvių kalbos vartojimas tapo lietuviško identiteto įrodymu ir buvo stiprus tautą jungiantis elementas.

Tautinio atgimimo lyderiai, kėlę lietuvių kalbos išsaugojimo reikšmę, ją sumitologizavo priešpastatydami lenkų kalbai ir rusifikacijos politikai. Lietuvos šaulių sąjungos leidinių puslapiuose kalba buvo laikoma tikriausiu ir svarbiausiu tautybės požymiu, brangiausiu tautos turtu.⁹⁸ Po nepriklausomybės atstatymo lietuviškojo etnocentrizmo propaguotojams nepagarba lietuvių kalbai reiškė nepagarbą lietuvybei ir Lietuvos valstybei. Lietuvių kalbos vartojimo problema buvo aktuali ne tik nepriklausomybės pradžioje. Ir ketvirtajame dešimtmetyje Kaune lietuvius erzino toks "poniškumo" demonstravimas, kai žydai kalbėdavo tarp savęs rusų ar vokiečių kalbomis. Lietuviai pirmaisiais nepriklausomybės metais ne be pagrindo skundėsi, kad tautinių mažumų atstovai atsisako kalbėti lietuviškai, kad Kauno miesto taryboje 1920-1922 m. buvo ignoruojama lietuvių kalba, o, anot vieno anonimo, Kaunas dėl idiš iškabų greitai iš tiesų taps panašus į antrąją Jeruzalę.⁹⁹ Psichologijos profesorius iš Masačusetso universiteto Ervin Staub¹⁰⁰, analizuodamas genocido ištakas, išskiria visuomenėje keletą esminių elementų, kurie gali sąlygoti genocidą Jų tarpe – sunkios ir sunkėjančios materialinės, socialinės ir fizinės gyvenimo sąlygos bei spartūs modernizacijos procesai (tai yra spartūs pokyčiai kultūroje ir visuomenėje). Sunkėjančios ekonominės ir socialinės gyvenimo sąlygos sukelia nerimą visuomenėje ir gali būti viena motyvuojančių jėgų skatinančių priešišumą kokiai nors subgrupei arba tautinei mažumai bei jos nuvertinimą (devaluaciją). Politiškai, religiškai ar tautiškai motyvuoti nusikaltimai arba prievartos aktai gali sukurti naują politiškai orientuotą grupių tarpusavio santykių sistemą, kuri keičia tradicinio gyvenimo būdo ir vertybių sistemą (Lietuvoje tradicinė visuomenė formavosi XIX amžiuje).

Masinių žudynių ir genocido tiesiogiai neskatina vien tik pasunkėjusios gyvenimo (materialinio ar socialinio saugumo/ psichologinio saugumo) sąlygos ir jų iššauktos psichologinės pasekmės. Egzistuoja tam tikras devaluacinis kontinuumas, tolydumas. Žmonės mokosi ir keičiasi *dalyvaujant* įvairiose veiksmo akcijose arba stebėdami, pritardami, pateisindami ar toleruodami šioms akcijoms. Atrodytų tokios nedidelės dalyvavimo akcijos kaip antai iškabų teplojimas arba langų daužymas, vedė prie devaluacijos stiprėjimo subgrupės ar tautinės mažumos atžvilgiu.

1923 metų pavasarį Kaune, Šiauliuose, mažesniuose miesteliuose buvo uždažomos žydų krautuvių iškabos rašytos idiš ir rusiškai, daužomi žydų parduotuvių ir namų langai. Nors lietuviškų patriotinių organizacijų ir studentų korporacijų vadovai viešai atsiribojo nuo "iškabų murzintojų ir žydų langų daužytojų", tačiau kaip pavyko išsiaiškinti, remiantis incidento dalyvio P. Gaučio atsiminimais, šių aktų iniciatoriais Kaune buvo studentai ir jaunieji karininkai: "Kauno krautuvių iškabų ištepimo operacijoje dalyvavo gausus būrys jaunimo, pasiskirstęs būreliais po penkis, o kiekvieną penketuką lydėjo karininkas- leitenantas, kad nesučiuotų policija"¹⁰¹.

Atsakydamas į žydų organizacijų kaltinimus, LŠS viršininkas P. Klimaitis interviu laikraščiu "Echo" teigė, jog Sąjunga nėra antisemitinė organizacija, ji priima į savo eiles ir žydus" (Lietuvos šaulių sąjunga, į savo eiles priimdama žydus, skyrėsi nuo lenkiškų visuomeninių patriotinių organizacijų. 1923 metais Lenkijos pirmasis "Sokol" kongresas, priėmė nutarimą nepriimti į savo

⁹⁸ Ad. Noragas. Saugokim brangiausį tautos turtą // Trimitas. 1922. Nr. 32. P. 25 - 26.

⁹⁹ Šaulys Šauklys. Kada mes užprotestuosime? // Trimitas. 1922. Nr. 200. P. 2.

¹⁰⁰ E. Staub. The roots of evil. The origins of Genocide and other group violence. Cambridge university press, 1989.

¹⁰¹ P.Gaučys. Tarp dviejų pasaulių. Vilnius, 1992. P. 73.

eiles žydų “vardan krikščioniškų ir nacionalinių principų išsaugojimo”¹⁰²), tačiau 1922-1923 metais žydų skaičius Sąjungoje labai sumažėjo.¹⁰³ Lietuvos tautininkų sąjungos lyderiai (A. Smetona, A. Voldemaras) tuo metu būdami opozicijoje, smerkė iškabų gadinimą ir aktus prieš žydus, akcentuodami ne moralinius, bet pragmatinius antisemitinių aktų padarinius - lietuviams yra būtina mažumų parama kovoje dėl pageidaujamo valstybės sienų.¹⁰⁴

1922-1924 metais populiarus Šaulių sąjungos leidinio “Trimito” puslapiuose žydai buvo kaltinami, kad padėjo vokiečiams Pirmojo pasaulinio karo metais ir plėšė lietuvių tautą, kad aktyviai dalyvauja bolševikinėje veikloje, Pirmojo Lietuvos Seimo rinkimų metu palaikė komunistines grupes, kad buvo nusistatę prieš Lietuvos nepriklausomybę ir pastoviai reikalauja sau status in statu. Buvo daromos apibendrinančios išvados apie visų Lietuvos žydų nepatikimumą: “Galima neapsirikti pasakius, kad iš trijų žydų vienas užsiima Lietuvai kenksmingu darbu”.¹⁰⁵ Jokūbo Blažiūno straipsnių ciklas Lietuvos šaulių sąjungos leidinyje “Trimitas” ironiškai pavadintas “Žydai - mūsų bičiuliai” pasirodė tada, kai žydų lietuvių santykių įtampa pasiekė apogėjų. Ši straipsnį galima laikyti klasikiniu antisemitinės lektūros pavyzdžiu. Žydai buvo apibūdinami kaip “išsigimstanti tauta”, kuri “tikai stumdomi kultūrą tveriančių žmonių tarpe, o pati nieko netveria ir visai nelinkusi tverti. Žydas amatininkas - retenybė ir dar niekam tikęs; žydas žemdirbys - dar blogesnis ir dar didesnė retenybė <...> Žydai amžiais gyvena Lietuvoje, bet nesutvėrė nei mažiausio daiktelio, kuris galėtų priminti jų buvimą šiame krašte, jeigu likimas ir juos išsidanginti priverstų. Žydams išsinešdinus kokiam Kaune tepaliktų po jų mėšlo krūva, kaip palieka tvarte, išvairius gyvulius pūdyman.”¹⁰⁶

Anot patologiškai antisemitinio Jokūbo Blažiūno požiūrio, žydai nėra lygiaverčiai lietuviams, nes tai “degeneratų masė”, apimta “nebeišgydomos išsigimimo ligos”. Kai lietuviai - sveika tauta - caro laikais stoji į kovą, žydai pataikavo atėjūnams ir perėmė rusų kalbą”.¹⁰⁷ Verta pastebėti, jog toks atviras antisemitinis straipsnis tarpukario Lietuvoje buvo išskirtinis. Panašaus pobūdžio lektūra pasirodė tik nacistinės Vokietijos okupacijos laikais. 1924 metais Panevėžyje buvo išleisti „Siono išminčių protokolai“ nukompiliuoti iš rusiškų leidinių, tačiau dėl nedidelio tiražo plačiau nepaplito visuomenės tarpe. Be to lietuviai buvo įpratę matyti skurdžiai gyvenusią žydų bendruomenę, tad idėjos apie „masonišką – žydišką pasaulio užvaldymą“ žemutiniams visuomenės sluoksniams atrodė keistos. Jiems buvo artimesnės antijudėjinės „kraujo legendos“ ar antisemitiniai pasažai, kaltinantys žydų sukčiavimu.

Lietuviškos valiutos - lito įvedimas 1922 - 1923 metais dar labiau paaštrino konfliktą nes prekyautojai ir spekuliantai, kurių tarpe dominavo žydai, apgaudinėdavo kaimiečius vietoj litų atsiskaitydami nebegaliojančiais pinigais, už stambų pirkinį mokėdami centais ar bevertėmis kupiūromis. Miesteliuose buvo skleidžiami gandai apie lito nepatikimumą, gyventojai buvo įkalbinėjami keisti turėtus auksinus labai žemais kursais. Dėl kainų kilimo būdavo kaltinami žydų prekybininkai. Šaulių sąjungos gyvybingumo šaltinis buvo lietuviško kaimo gyventojai, todėl Sąjunga gindavo kaimiečius, kaltindama žydus sukčiavimu, kainų kėlimu ir lietuviškos valiutos žlugdymu, skleidžiant apie ją blogus gandus.

¹⁰² P. Matusik. Der polnische “Sokol” zur Zeit der Teilungen und in der II .Polnischen Republik // Die slawische Sokolbewegung. Beitrage zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa. Hg. Diethelm Blecking. Dortmund, 1991. S. 131.

¹⁰³ Trimitas. 1923. Nr. 131. P. 25.

¹⁰⁴ A. Voldemaras. Mažumų valdžia // Tautos vairas. 1924. Nr. 20.

¹⁰⁵ A. Pavartonis. Žydų pažinimo klausimu // Trimitas. 1922. Nr. 42. P. 21.

¹⁰⁶ J. Blažiūnas. Žydai - mūsų bičiuliai // Trimitas. 1922. Nr. 48. P. 20.

¹⁰⁷ J. Blažiūnas. Ibidem. Nr. 49. P. 21 - 22.

1922 - 1924 metais ne tik žydai, bet ir kitos tautinės mažumos buvo kaltinami produktų klastojimu, valstybės turto vogimu ir jo pardavinėjimu, lietuvių kaimiečių išaugintos žemės ūkio produkcijos perpardavinėjimu. Buvo akcentuojama, jog “kiekvieno išmintingo mūsų piliečio pareiga yra daboti, kad jo leidžiamas bet kuriems tikslam centas neitų į svetimo gaivalo, į Lietuvos parazito ir priešo kišenę ir kad neprisidėtų prie jo klestėjimo Lietuvoje”¹⁰⁸ Ne visų Šaulių sąjungos lyderių nuostatas galime vertinti kaip radikaliai antisemitines. V. Putvinskis kartu perspėjo dėl pogrominių nuotaikų pavojaus ir kvietė kovoti ne su žydais, bet su “jų taktikos neigiamomis pusėmis”. Jis siūlė išstumti tydus iš prekybos stiprinant lietuviškus kooperatyvus, leisti žydams įsigyti žemę, bet tik tiems, “kas ją moka apdirbti, kas nori ir myli sveiką ūkio darbą”. V. Putvinskio nuomone, pogrominėmis nuotaikomis Lietuvoje galėjo būti suinteresuoti patys žydų veikėjai, norėdami sukompromituoti Lietuvą.¹⁰⁹

Lietuvių visuomenė skaudžiai reagavo į 1923 metų gegužės mėnesį Paryžiuje pasirodžiusį žydų delegacijų (Comite des delegations Juives) biuletinį,¹¹⁰ kuriame žydų atstovai kaltino Lietuvos valdžią dėl iškabų tepiojimo, dėl spaudimo rinkimų į pirmąjį Lietuvos Seimą metu, dėl nepopuliaraus žydų visuomenės tarpe, žydų asimiliacijos šalininko B. Fridmano paskyrimo ministru be portfelio žydų reikalams.¹¹¹

1924 metų kovo 19 dieną Lietuvos Seimas panaikino ministro be portfelio žydų reikalams etatą. 1924 metų birželio 18 d. Lietuvos Seimui buvo pristatytas A. Tumėno ministrų kabinetas, kurio pateiktoje deklaracijoje, skirtingai nuo kitų ministrų kabinetų, tautinės mažumos visai nebuvo paminėtos, kas sukėlė Seimo deputatų, atstovaujančių tautinėms mažumoms, protestus.

1924 metų liepos 7 d. Piliečių apsaugos departamentas išleido įsakymą, draudžiantį gadinti iškabas nelietuvių kalba, bet iškabas, skelbimus vietine mažumų kalba naudoti tik kiemuose, ant sienų ir t. t., neišeinančių į gatvės ar aikštės pusę.¹¹² Nors įsakymas draudė gadinti iškabas (ir taip atsižvelgė į 1923 metų antisemitinius incidentus), tačiau jis papiktino žydų prekybininkus, tuo labiau, kad 1924 07 15 nutarimas numatė baudą iki 1000 litų už nelietuvių kalbos vartojimą sąskaityboje ir buhalterijoje.¹¹³

Aktualia problema tapo prekybos šventadieniais klausimas įgavęs religinį -politinį atspalvį. 1891 m. popiežius Leonas XIII - asis enciklikoje Rerum Novarum akcentavo sekmadieninį poilsį, kartu smerkdamas augančias liberalias ir ateistines tendencijas. Rusijos imperijos įstatymai sekmadienio poilsio atžvilgiu buvo liberalūs - buvo leidžiama dirbti sekmadienį, jeigu kita savaitės diena būdavo poilsio diena. Kai kada buvo draudžiama dirbti sekmadieniais nuo 10 iki 14 valandos, kad netrukdytų pamaldoms. Nepriklausomoje Lietuvoje, ypač valdant krikščionių demokratų partijai, buvo logiška, kad sekmadienis taptų poilsio diena. Lietuviai taip pat prieštaravo dėl aktyvaus ekonominio gyvenimo ir turkaus sukkelto triukšmo miesteliuose tuo metu kai vykdavo pamaldos katalikų bažnyčiose. 1922 05 12 Lietuvos respublika Tautų sąjungai buvo įsipareigojusi užtikrinti žydų šventadienio gerbimą. 1924 09 03 Lietuvos Seimas priėmė nutarimą, pagal kurį per katalikiškas šventes ir sekmadieniais parduotuvės turėjo būti uždarytos. Žydų visuomenė piktinosi, nes dvi nedarbo dienos atnešdavo nuostolių žydų prekybininkams, o religingiems žydams sumažėjo galimybių užimti valdiškas tarnybas.

¹⁰⁸ Šaulys Šauklys. Neauginkime gyvatės užantyje // Trimitas. 1924. Nr. 198. P. 1 - 2. “Suvažiavę į Lietuvą žydai, dėl lietuvių didelės tolerancijos tik pralobo” (Žydų akcija // Trimitas. 1923. Nr. 123).

¹⁰⁹ Trimitas. 1922. Nr. 45. P.23.

¹¹⁰ La violation des droits des juives en Lithuanie. Bulletin du Comite des Delegations Juives aupres de la conference de la paix 25 (1923 05 25).

¹¹¹ Žydų akcija // Trimitas. 1923. Nr. 143. P. 1.

¹¹² Piliečių apsaugos departamento įsakymo apskričių viršininkams vykdymo instrukcija 1924 07 07 // LVA. F. 394. Ap. 2. B. 1463. L. 727.

¹¹³ M. Greenbaum. The Jews of Lithuania... P. 254.

Žydų tautinė autonomija nustojo egzistuoti Seime dominuojančiai Lietuvos krikščionių demokratų partija nutraukus finansavimą 1924 kovo 19 d. Tam turėjo įtakos ne ideologinio, bet politinio ir pragmatinio pobūdžio priežastys. Krikščionims demokratams nepatiko nuolatinė žydų partijų opozicija jų vykdomai politikai. Lietuvai, praradusiai Vilniaus kraštą ir juridškai gavusiai Klaipėdos kraštą 1923 metais, nebereikėjo žydų organizacijų paramos. Naujoje koalicinėje A. Tumėno vyriausybėje, suformuotoje 1924 m. birželio mėnesį, tautinių mažumų partijų atstovų nebebuvo. Kartu apie 1925 metus smarkiai sumažėjo antisemitinio pobūdžio straipsnių. Tokių straipsnių pagausėjimas yra pastebimas tik ketvirtojo dešimtmečio viduryje.

192 03 08 Kahalų Tarybos, kurios neoficialiai veikė nuo 1924 09 15, buvo išvaikytos, žydų bendruomenėms nebebuvo leista pačioms rinkti mokesčių, registruoti gimimų etc. Kultūrinė autonomija, kuri Lietuvoje de facto buvo iki 1940 metų, de jure nebuvo įteisinta.

IX.

1926 metų birželio 15 dieną, po trečiojo Seimo rinkimų, valstiečiai liaudininkų, socialdemokratų ir tautinių mažumų atstovai suformavo koalicinę vyriausybę ir nutraukė ilgametį Krikščionių demokratų partijos dominavimą. Naujoji vyriausybė pradėjo liberalias reformas ir panaikino eilę apribojimų trukdžiusių parlamentinės demokratijos raidai. Nacionalistinės spaudos puslapiuose ši vyriausybė buvo kaltinama palankumu tautinėms mažumoms, jų tarpe ir žydams. Kraštutinių dešiniųjų, Vytauto Didžiojo universiteto studentų V. Grigaliūnio - Glovackio, J. Tomkaus leidžiamas ultranacionalistinis leidinys "Tautos valia" puolė naująją koaliciją už nepatriotiškumą ir "bolševikų sukilimo" rengimą. Buvo keliami fašistiniai tautos mobilizacijos šūkiai: "Tik geležinė tautos valia<...>gali užkirsti kelią toms nelaimėms, kurios sparčiu žingsniu artinasi".¹¹⁴ Prieš pat 1926 12 17 dienos autoritarinį perversmą "Tautos valia" rašė: "pasklido gandai, kad į Kauną iš Maskvos atvyko komunistų vadai "Kapsukas ir Aleksa Angarietis su savo štabu ir apsisotojo žydiškuose senamiesčio urvuose ir ruošia Lietuvai kruvinąją pirtį".¹¹⁵

"Žydo komunisto" stereotipas Lietuvoje pradėjo formotis po 1917 metų bolševikų revoliucijos Rusijoje, tuo tarpu kai kaimyninėje Lenkijoje "Žydo - komunisto" (*Žydokomuna*) stereotipas klostėsi po 1905 metų revoliucijos Rusijoje. Žydai, linkę į socialinio teisingumo ir lygybės idėjas, dalyvavo revoliucijose Rusijoje, Vengrijoje, Bavarijoje. Komunizmas nebuvo žydiškas reiškinys ir nebuvo žydiško komunizmo, buvo tik žydai komunistai (kaip ir lietuviai komunistai ar rusai komunistai), bet dėl savo pusiau religinio turinio ir mesianistinių pasaulio pertvarkymo tendencijų, dėl visuotinės lygybės deklaravimo jis rado atgarsį žydų visuomenėje XX a. pirmojoje pusėje. Rusijoje žydai pirmą kartą tapo lygiaverčiais piliečiais ir galėjo realizuoti savo energiją visose gyvenimo sferose. Įpratusi kovoti dėl ekonominio išlikimo ši grupė buvo pranašesnė ir socialinėje, mokslinėje bei politinėje srityse. Net tik antisemitai, bet ir žydų rėmėjai (lordas Balfouras), sionistai bei ortodoksai nebuvo patenkinti dėl didėjančio revoliucingumo žydų tarpe. Lietuviai, grįžę iš Rusijos matė revoliucijos baisumus, akcentuodavo žydų komisarų vaidmenį. Spauloje buvo teigiama jog, Rusijoje įvyko „žydiškai - bolševikiška„ revoliucija.

Kaip pastebėjo rusų filosofas Nikolajus Berdiajevas "žydai aktyviai dalyvavo revoliucijoje, jie sudarė revoliucinės inteligentijos branduolį, tai visiškai natūralu, ir tai lėmė jų, kaip engiamųjų padėtis. Kad žydai kovojo dėl laisvės, tai, mano manymu, jų nuopelnas. O tai, kad ir žydai griebėsi teroro, manau, nėra išskirtinė žydų savybė, o greičiau specifinė ir atstumianti kiekvienai revoliucijai

¹¹⁴ Kaunas, gruodžio mėn 5 d. // Tautos valia. 1926. 12. 05. Taip pat žr.: Grigas. Prieš raudonąjį frontą // Tautos valia. 1926 11 28. A. B. Pavojaus akivaizdoje // Tautos valia. 1926 12 12.

¹¹⁵ Tautos valia. 1926. 12. 12 .

būdinga tam tikro jos raidos etapo savybė. Juk jakobinų terore žydai nevaicino jokio vaidmens. Žydai sudaro ir didelę emigracijos dalį. Pamenu, kad man esant Sovietų Rusijoje per patį komunistinės revoliucijos įkarštį, žydas, namo, kuriame gyvenau, šeimininkas, susitkęs mane dažnai sakydavo: „Kokia neteisybė, jūs nebūsate atsakingas už tai, kad Leninas rusas, o aš būsiu atsakingas už tai, kad Trockis žydas.“¹¹⁶

Žydo - bolševiko įvaizdis stiprėjo į politinę ir kultūrinę areną įžengiant naujajai kartai, kuri nebeturėjo politinio bendradarbiavimo patyrimo, artimesnių asmeninių ir kultūrinių kontaktų su žydais, kaip senoji inteligentija, kuri pabrėždavo, jog ir žydai ir lietuviai kentė carinę priespaudą ir pasisakydavo prieš antisemitizmą (G. Petkevičaitė-Bitė, M. Riomeris, S. Šalkauskis, J. Basanavičius, A. Smetona). Naujoji karta, pabaigusi lietuviškas mokyklas, buvo auklėta tautiškumo dvasioje. Ši karta, gimusi XX a. pradžioje, priklausė radikalioms Lietuvos šaulių sąjungai, „Jaunajai Lietuvai“ ar nacionalistinei „Geležinio Vilko“ organizacijoms, buvo veikiama fašistinio tipo organinės valstybės modelio garbinimo ir radiklios kovos už lietuvių idėjų. Jie buvo nusiteikę labiau nacionalistiškai, negu jų tėvai. Kudirkiškos moderniojo nacionalizmo idėjos išstūmė katalikiškąjį universalizmą, kuriam nuo XIX amžiaus atstovavo Motiejus Valančius, ir tarnavo tolesnei žydų devaluacijai IV dešimtmetyje.

Toks socialinis faktorius kaip skurdas stūmė siekti socialistinio teisingumo ir skatino simpatijas Sovietų sąjungai, kurios propaganda sudarydavo įvaizdį, kad visos nelygybės problemos yra išspręstos. Prieš karą Vilniuje gyvenusi Rachelė Margolis teigia, jog jos simpatijos Sovietų Sąjungai kilo stebint skurdą Vilniaus gatvėse: „Dar ankstyvoje jaunystėje pradėjau piktintis tuo, kad yra vargšai, yra turtuoliai. Skurdas Vilniuje buvo ypač akivaizdus, visur pilna elgetų, daugiausia moterų ir vaikų; aš negalėjau to pakęsti. Namie sunku būdavo kąsni nuryti, kai pagalvodavau, jog tiek žmonių neturi nė trupinėlio duonos“¹¹⁷. Rašytojas Jokūbas Josadė prisiminė: „Susižavėjęs socializmo idėjomis, aš tapau ateistu“. Svarstydavau: „Kas yra Dievas, niekas nežino. Užtat čia, žemėje, visiškai reali neteisybė. Didžiausia pasaulio vertybė aš laikiau harmoniją, grožį“¹¹⁸. Sovietų Sąjunga, daugelio žydų manymu, vienintelė priešinosi Hitleriui, gindama Ispaniją nuo Franko falangistų. Nepaisant Stalino teroro atrodė, jog kito pasirinkimo negali būti: „Ispanijos Respublikos likimas buvo susietas su žydų likimu. Ispanijos žlugimas galėjo pranašauti žydų žlugimą visur“¹¹⁹.

Valstybinio perversmo metu atėjusio į valdžią 1926 metais prezidento A. Smetonos požiūris į žydus buvo ambivalentiškas. Carizmo metais, rinkimų į Rusijos Valstybės Dūmą metu bei kovose su lenkais jis laikėsi aktyvios pragmatinio bendradarbiavimo pozicijos. Iš kitos pusės būdamas opozicijoje Antanas Smetona iki perversmo pats kritikavo mažumų vyriausybės „nepatriotiškumą“, kartu pasisakydamas prieš tokius antisemitinius aktus kaip iškabų tēpliojimas. Po 1926 metų perversmo stengdamasis išlaikyti autoritarinę valdžią jis per daug nepasitikėjo tautinėmis mažumomis, tame tarpe ir žydais, kuriuos 1933 metais privačiame pokalbyje su Didžiosios Britanijos konsulu apibūdino kaip „aktyvius komunistus“ ir „nugarbingus prekyautojus“¹²⁰. Tiesa, prezidentinis Smetonos režimas antisemitinių išpuolių bei propagandos neskatino. Jis stengėsi juos pristabdyti, taip sukeldamas kraštutinių politinių organizacijų („Geležinis Vilkas“) nepasitenkinimą. Tautininkų premjero A. Voldemaro vadovaujama slapta sukarinta „Geležinio vilko“ organizacija, į savo gretas priėmusi tik lietuvius ir tuo besiskirianti nuo atviresnės Šaulių sąjungos, nuo pat įsikūrimo pradžios paskelbė kovą tautinių mažumų organizacijoms bei propagavo plačiai apimantį

¹¹⁶ N. Berdiajev. Krikščionybė ir antisemitizmas // Krantai, 1990. Nr. 23-24. P. 40.

¹¹⁷ Lietuvos žydai 1918–1940. Prarasto pasaulio aidas, Vilnius, 2000 .P.108.

¹¹⁸ J. Ceitlinas, Ilgi prisiminimai laukiant laimingos mirties, Vilnius, 1997. P. 71–72.

¹¹⁹ L.S.Dawidowicz, From that place and time. A memoir 1938–1947, N.Y., London, 1980. P. 22–23.

¹²⁰ M. Greenbaum ...p. 279.

antisemitinį judėjimą.¹²¹ „Geležinio vilko“ lyderius traukė iališko fašizmo modelis - jie išvertė Italijos fašistų partijos satutą, kaip kelrodį savo nariams. Anot vieno Vokietijos užsienio reikalų ministerijos dokumento, kurį pasibaigus karui rado amerikiečiai, nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios vokiečiai sutekė pinigų „Geležiniam vilkui“ antižydiškiems aktams organizuoti, tačiau atsisakė duoti ginklų.¹²²

Tačiau 1929 metais A. Voldemarą pakeitus nuosaikesniam politikui ir A. Smetonos vienminčiui, J. Tūbeliui, su kurio atėjimu savo teisinės padėties pagerėjimo vylėsi tiek Lietuvos lenkai, tiek žydai,¹²³ valdžios pozicija tautinių mažumų atžvilgiu iš esmės nepakito ir netapo radikalesnė. Priešingai, Krašto apsaugos ministro įsakymu 1929 metų spalio mėnesį apskričių komendantams buvo įsakyta imtis griežtesnių priemonių prieš Voldemarui lojalų „Geležinį vilką“, kuris vedė agitaciją prieš naująjį ministrų kabinetą ir tokiu radikalizmu kėlė nerimą valdančiajam elitui.¹²⁴

Valstybės saugumo departamentas užfiksavo dešiniųjų nacionalistų požiūrį į Smetonos, kuriems jis nebuvo pakankamai radikalus žydų atžvilgiu, politiką: *“Voldemarininkai ir aktyvistai labiausiai yra nepatenkinti Respublikos pr. A. Smetonos laikysena žydų atžvilgiu. Jį vadina ne kitaip kaip tik žydų karalium<...>Varydami šia prasme agitaciją, voldemarininkai nurodinėjo, kad ši vyriausybė iki šiol dar nėra išleidusi nė vieno specialaus įsako, kuris griežčiau paliestų žydų reikalus ir būtų labiau prieš juos nukreiptas”*.¹²⁵

Žydų padėtis, hebrajiška švietimo sistema tarp dviejų pasaulinių karų buvo geriausia Vidurio ir Rytų Europoje, tačiau žydai Lietuvoje beveik neužėmė valstybinių postų ir tebegyveno kaip uždara tautinė grupė. „Žydų klausimo“ evoliucija Lietuvos respublikoje atspindėjo politinius, socialinius bei religinius visuomenės raidos aspektus. Trečiajame dešimtmetyje Lietuvos ekonomikoje dominavo žydų tautybės prekybininkai ir amatininkai, tad ekonominiai konfliktai tarp ūkininkų ir prekybininkų apėmė tautinius ir religinius aspektus. Stiprėjant lietuvių prekybininkams ir verslininkams aštrėjo ir tautiniai konfliktai. Šiame kontekste būtina išskirti valdžios ir visuomenės požiūrį į žydus – valdžia neleido antisemitinių teisinių aktų, neskatino, bet netgi persekiojo atvirai antisemitinius leidinius. Kai kuriems incidentams, laikydama juo menkaverčiais, valdžia neskyrė pakankamai dėmesio, tuo tarpu žydai, ilgus šimtmečiais nedraugiškoje aplinkoje įpratinti jausti spaudimą, į juos reaguodavo skausmingai. Gi lietuvių visuomenės tarpe (ypač IV dešimtmetyje) antisemitizmas ne silpnėjo, bet stiprėjo.

Rimtas incidentas tarp žydų ir lietuvių įvyko Kaune 1929 metų vasarą. 1929 08 01 dalies Kauno įmonių, daugiausia priklausiusių žydų pramoninkams, darbininkų, įtakojami Lietuvos komunistų partijos agitacijos, Šančiuose pažymėjo “kovos prieš imperialistinius karus dieną”.¹²⁶ Dauguma demonstrantų, anot Valstybės saugumo departamento, buvo žydai, o raudoną vėliavą nešė Vilijampolės žydas, komunistas A. Kleineris. Įvyko susirėminai su policija ir darbininkais lietuviais, kurie nepritarė komunistinėms demonstrantų idėjoms. 47 demonstrantus karo komendantas administracine tvarka nubaudė kalėti. 1929 08 01-02 d. Įvyko neramumai Vilijampolėje. Iš Piliečių apsaugos departamento dokumentų ir policijos apklausos protokolų aiškėja, kad Vilijampolės būrio šauliai nutarė “pamokyti” “žydus – komunistus”, jie gatvėse tikrino praeivių dokumentus ir mušė

¹²¹ LTG „Geležinis vilkas“ išorinis veikimas // LVA. F. 563. Ap. 1. B. 1. L. 110.

¹²² D. Levin. On the relations between the Baltic peoples and their Jewish neighbors before, during and after World War II, in: *Baltic Jews under the Soviets 1940 – 1946*. Jerusalem, 1994. P. 380.

¹²³ Piliečių apsaugos departamento žinios Nr. 16. Kaunas 1929 m. spalio 8 d. // LVA. F. 378. Ap. 3. B. 562. L. 28.

¹²⁴ KAM Karo stovio reikalams referento plk. V. Braziulevičiaus slaptas raštas apskričių komendantams, 1929 10 04 // LVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 57.

¹²⁵ 1939 02 24 VSD biuletenis Nr. 45a // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 186. L. 173.

¹²⁶ Ši diena turėjo būti minima Kominternu VI Kongreso, įvykusio Briuselyje, nutarimu (LKP istorijos apybraižos. 1920 -1940. T. 2. Vilnius, 1978. P. 232).

žydų tautybės asmenis. Policija nesikišo ir nebandė sustabdyti smurtautojų. Lietuvos šaulių sąjunga neigė, jog jos nariai dalyvavo šioje akcijoje. Lietuvos ministras pirmininkas A. Voldemaras pažadėjo ištirti incidentą, tačiau rugpjūčio pabaigoje teigė, jog Vilijampolės įvykius išprovokavo Lietuvos priešai, siekdami pakenkti jai prieš Tautų Sąjungos sesiją. 1932 m. teismo nutarimu policininkas ir dar 7 asmenys buvo nuteisti nuo 9 iki 3 mėnesių kalėjimo. Verta pastebėti, kad kvotos išvadoje skirtoje Piliečių apsaugos departamentui, policijos apklausos protokoluose figūruoja žeminantys diminutyvai (turintys tikslą skirti jaunuolių nuo suaugusio asmens), kuriuos naudojo ne tik apklausiami šauliai, bet ir policijos kvotėjai - "žydukai" "žydukai-komunistai", "keletas Vilijampolės žydukų", "žydukai ir žydelkutės".¹²⁷

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje pastebimas ryškesnis antisemitizmo augimas. Įtakos turėjo ir antisemitizmo sustiprėjimas Vokietijoje bei Lenkijoje. Dėl valstybės vykdomo lietuviškųjų kooperatyvų protegavimo¹²⁸ bei dėl augančio asmeninio iniciatyvumo, sustiprėjo lietuvių prekybinė ir pramoninė buržuazija¹²⁹, tuo tarpu dėl pasaulinės ekonominės krizės mažėjo verslininkų pelno galimybės – lietuviai ir žydai kovojo už tą patį pirkėją dažnai ne dėl pelno, o dėl išgyvenimo. Lietuviams pavydą kėlė "žydų gerovė", bet nedideles žydų įmonės išlaidas sąlygojo nemokamas šeimos darbas, poreikių menkumas

tad ir prekės savikaina buvo mažesnė – ji ir įgalino konkuruoti su labiau išlaidžiu lietuvių verslininku. Iš žydo gaminio konkurentabilumo kildavo lietuvių reikalavimai proteguoti "sveiką lietuvišką gamintoją". Ketvirtajame dešimtmetyje, dėl pasaulinės krizės poveikio, didėjo bedarbių skaičius. Taip ekonominiai konfliktai sąmoningai ar nesąmoningai buvo verčiami tautiniais.

1928 metais Lietuvos Inžinierių ir architektų sąjunga įteikė memorandumą ministrų kabinetui ragindama apriboti svetimšalių išsigalėjimą Lietuvos firmų atstovybėse ir statybos rangovų tarpe. Šiame memorandume buvo naudojama ne pilietinė sąvoka ("Lietuvos pilietis"), bet buvo pabrėžiama tautinė priklausomybė- "lietuvis". Reikalavimai priimti į darbą "lietuvių techniką ar darbininką", užsakymus vykdyti per "Lietuvių firmos atstovą" nedviprasmiškai siekė proteguoti ekonomikoje lietuvių tautybės atstovus.¹³⁰

1930 m. birželio 5 d. buvo įsteigta "Lietuvių prekybininkų, pramoninkų ir amatininkų sąjunga"(LPPAS). Nariais galėjo būti tik lietuviai, kurie verčiasi prekyba, pramone ir amatais.¹³¹ Ši sąjunga skatino remti ir valstybiškai proteguoti lietuvišką gamintoją ir taip "išsivaduoti iš svetimtaučių pirklių vergijos". 1931 metais LPPAS pradėjo leisti "Verslo" savaitraštį, kuriame iki 1940 metų nuolatos pasirodydavo antisemitinio pobūdžio straipsniai. 1934 metais LPPAS įtakotas ir Lietuvos švietimo ministerijos priimtas privalomas verslo egzamino įstatymas sukėlė nepasitenkinimą žydų verslininkų ir amatininkų tarpe.

1939 m. "Verslo" redaktorius A. Briedis teigė, jog laikraštis tapo populiariesnis valdininkų tarpe, kai buvo drąsiau pasisakyta "žydų klausimu".¹³² LPPAS "Verslo" puslapiuose skatino antisemitinę propagandą. LPPAS, keldama radikalų "Lietuva – lietuviams", šūkį reikalavo apriboti žydų teises

¹²⁷ Žr.: LVA. F. 394. Lietuvos respublikos Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas ir Lietuvos respublikos Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamentas. Ap.18. B.137.

¹²⁸ Žr.: I. Tamošaitis. Per dvidešimt metų // Vairas. Kultūros žurnalas. 1938 02 15. T. XXIII. Nr. 3. P. 133.

¹²⁹ Jeigu 1923 Lietuvoje buvo apie 14 000 žydų parduotuvių ir 2 160 nežydų parduotuvės, tai 1936 metais ši proporcija pasikeitė 12 000 : 10 200. Pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais žydai visiškai dominavo eksporto - importo sferoje, tai IV XX amžiaus dešimtmetyje žydai kontroliavo 20 proc. Lietuvos eksporto ir 40 proc. importo (Lithuania // Encyclopaedia Judaica. Jerusalem, 1996. Vol. 11. P. 377).

¹³⁰ Svetimšaliai Lietuvoje ir jų konkurencija su lietuviais darbo srityje // Lietuvos ūkis. 1928 T. 6. Nr.10. P. 339 -340. Taip pat: Lietuviai ar svetimšaliai // Tėvų žemė. 1934 02 01. Nr.14.

¹³¹ Lietuvos verslininkų sąjungos penkerių metų darbo pažvalga // LVA. F. 605. Ap. 2. B. 6. Susirašinėjimas su Švietimo ministerija ir kitomis įstaigomis apie Sąjungos veikimą 1933. L. 211 - 213.

¹³² A. Briedžio pranešimas skyrių atstovų suvažiavimui apie lietuvių verslininkų spaudą 1939 04 03 // LVA. F. 605. Ap. 2. B. 67. Suvažiavimų daviniai 1938-39. L. 33 - 38.

ekonominėje sferoje, remti lietuviškus gaminius, mažinti žydų studentų skaičių Kauno universitete ir kvietė lietuvius nepirkti pas žydus. Žydai, atsakydami į sustiprėjusią antisemitinę propagandą, 1933 metų spalio mėnesį įsteigė „Žydų Karių dalyvavusių Lietuvos Nepriklausomybės atvadavime Sąjungą“ (pirm. J. Goldbergas), kuri pradėjo lietuvių kalba leisti „Apžvalgą“, turėjusią polemizuoti su „Verslo“ propaganda ir supažindinti lietuvių visuomenę su žydų gyvenimu Lietuvoje. 1938 10 22-24 šios sąjungos suvažiavime Kaune dalyvavo 400 narių.

Atvirai antisemitinio „Tautos žodžio“¹³³ leidėjai 1933 metais sugebėjo vos išleisti porą laikraščio egzempliorių - jis buvo uždarytas karo cenzūros. Tačiau „Tėvų žemė. Laikraštis visiems lietuviams“ (1933 - 1940), „Tautos balsas: Radikaliai tautiškos minties ir politikos laikraštis“ (nuo 1932 m.), „Akademikas“ ir kt. leidiniai skleidė antižydiškas nuotaikas. Nuosaikesni straipsniai, kritikuojantys žydų veiklą, pasirodydavo katalikiškuose „XX amžiuje“ ir „Židinyje“, liberaliosios krypties „Naujosios Romuvos“, „Mūsų laikraščio“, „Ūkininko patarėjo“, „Lietuvos aido“ ir „Mūsų rytojaus“ puslapiuose. 1933 metais Kaune kilo idėjų steigti antisemitinę sąjungą „Tautos šalmo“, „Antisemitinio Fronto“ pavadinimais kovai prieš „žydų išsigalėjimą“¹³⁴.

Lietuvos Valstybės saugumo departamento (VSD) duomenimis antisemitizmo augimas 1936 metais tapo rimta vidaus politikos problema. Žydai, anot VSD išvados, siekdami atsispirti stiprėjančiam antisemitizmui Lietuvoje, gali papildyti komunistinių organizacijų gretas.¹³⁵

Lietuvos valdžia nebuvo suinteresuota nei antisemitizmo augimo skatinimu, nei kitų tautinių mažumų (vokiečių ir lenkų) nepasitenkinimo augimu, kas galėjo destabilizuoti visuomenę. Karo komendantai ir apskričių viršininkai administracinėmis bandomis baudė asmenis, kurie skleidavo antižydiškus melagingus ir visuomenei kenksmingus gandus. Už vienos visuomenės dalies (socialinės, tautinės, politinės) kiršinimą prieš kitą bauda galėjo siekti iki 1500 litų arba 2 mėnesiai kalėjimo.¹³⁶ 1934 metais Krašto apsaugos ministerija akcentavo, jog „įvairūs žydų priešai“ savo antisemitine agitacija kenkia valstybės stabilumui, o komunistai stengiasi išsiskverbti į žydų organizacijas ir jose vykdyti savo propagandą. Buvo iškelta būtinybė griežtai bausti ir tuos, kurie sąmoningai vykdo antisemitinę agitaciją, ir tuos, kurie antivokiška agitacija „įžeidžia Vokietijos vyriausybę“ (žydai Lietuvoje pradėjo organizuoti protestus prieš nacistų politiką) ir sustabdyti tų žydiškų organizacijų veiklą, kuriomis naudojami komunistai.¹³⁷ 1936 metų vasarą apskričių karo komendantai buvo įpareigoti aktyviau kelti bylas tada, kai „organizuotai yra puolama kokia nors tautinė mažuma, naikinams jos turtas.“¹³⁸

Tačiau reikia pažymėti, kad nuotaikos Lietuvos valdžios institucijų vadovų tarpe nebuvo vienodos. 1938 metais Valstybės saugumo departamento direktorius A. Povilaitis pasiūlė Vidaus reikalų ministrui uždaryti „Apžvalgą“ dėl to, jog ši kaltina lietuvius antisemitizmu ir kovoja su lietuvių pastangomis išgalėti prekyboje ir amatuose, ir uždaryti jos leidėją „Žydų Karių dalyvavusių Lietuvos Nepriklausomybės atvadavime Sąjungą“ „dėl kiršinimo“¹³⁹. Reikalaudamas uždaryti „Apžvalgą“ saugumo vadovas A. Povilaitis tuo parodė, jog jam svarbiau radikalių grupių

¹³³ Pirmasis numeris išėjo 1933 04 15, kai nacionalsocialistai Vokietijoje įsitvirtino valdžioje.

¹³⁴ Tautos žodis. 1933 04 15. Nr. 1. P. 7.

¹³⁵ 1936 10 12 Valstybės saugumo departamento biuletenis // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 88a. T.2. L. 310. Lietuvos komunistų partijos veikimas ir griežtesnių kovos priemonių reikalingumas // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 88a. T.2. L. 211.

¹³⁶ KAM Karo stovio reikalams referento plk. V. Braziulevičiaus raštas apskričių komendantams, 1931 12 16 // LVA F.384. Ap.2. B. 728. L. 469-472.

¹³⁷ KAM Karo stovio reikalams referento plk. V. Braziulevičiaus raštas apskričių komendantams, 1934 01 12 // LVA F.384. Ap.2. B. 502. L. 29.

¹³⁸ KAM Karo stovio reikalams referento plk. V. Braziulevičiaus raštas apskričių komendantams, 1936 08 05 // LVA F.384. Ap.2. B. 502. L.10.

¹³⁹ 1938 12 VSD direktoriaus raštas Vidaus reikalų ministrui // LVA. F. 378. AP.12. B. B. 653. L. 4 -5.

reikalavimai (užmaskuoti "lietuvių visuomenės" nuomone), negu pagausėjęs antisemitinių lapelių cirkuliavimas, skatinęs vandalizmo aktus žydų turto atžvilgiu ar incidentus dėl "vaikų dingimo". Tuo tarpu "Apžvalga" vaidino pozityvų vaidmenį supažindindama lietuvius su žydų gyvenimu ir skatindama Lietuvos žydus vartoti lietuvių kalbą, nesivelti į komunistinę veiklą idant nesudaryti pagrindo plisti "žydo-komunisto" stereotipui.

X.

Antisemitizmas IV dešimtmetyje plito tiek liumpenproletariato, žemesniųjų, tiek aukštesniųjų socialinių grupių (universiteto studentų, karininkų, valstybės tarnautojų, žurnalistų) tarpe. 1933 metais pasirodė Karo mokyklos absolvento, Vytauto Didžiojo universiteto teisės studento Jono Noreikos knygelė, kurioje buvo keliama radikalaus nacionalizmo programa, susijusi su ekonomine kova prieš žydus ir žydų prekybos boikotu.¹⁴⁰ VDU Teisės fakulteto docento Jono Aleksos knygoje, išleistoje 1933 metais, buvo idealizuojamas ūkininkas - "gamintojas, naujų gėrybių kūrėjas", žemdirbys priešpastatant jį klajūnui (žydui) ir šį priešpastatymą pagrindžiant Šventojo rašto žodžiais. "Klajūnai" žydai, turėdami ypatingų gabumų žodžio ir sugestijos atžvilgiu, siekia pavergti kitas tautas o, jei pavyks, visą pasaulį. Jie "dėl savo prigimties tam tikrų trūkumų Vakarų gyveniman įneša ne tiek konstrukcijos, kiek destruktijos veiksmų" rašė J. Aleksa.¹⁴¹ Remdamasis G. Papini knyga apie žydų pranašus, J. Aleksa surado pranašo reikalaujančio asketizmo, neigiančio turtus ir nuosavybę antipodą - "vidutinišką žydą", kuris galėtų būti antijudėjinio stereotipo iliustracija: "Žydas trokšte trokšta medžiaginių turtų, kurie jam turi užtikrinti galimumą priversti kitus žmones jam tarnauti (kas seno žydo psichikoje tolygu vergauti) ir suteikti jam pačiam progos lėbauti. Žydas yra gana gašlus. Žydas, kaip minios narys, ir kitus žmones traktuoja mechaniškai, kaip kokias dulkes ir geidžia jiems įsakymų duoti, kaip ponas vergams; reikalauti iš jų aklo paklusnumo savo despotiškai valiai."¹⁴²

Lietuvos katalikų bažnyčia atmesdavo rasizmą, kaip nukrypimą nuo krikščioniškosios etikos ir doktrinos. Lietuvos katalikų bažnyčios atstovai ir katalikiškos ir pasaulietinės krypties intelektualai smerkdavo rasinį judėjų - krikščionių santykių traktavimo aspektą¹⁴³ ir nepritarė fiziniam žydų persekiojimui, koks vyko Vokietijoje, tuo pačiu manydami, kad žydų tarpe labiausiai plinta kairiuoliškos ir komunistinės idėjos. 1936 metais Lenkijoje kardinolas Augustas Hlondas savo pastoraliniame laiške pasmerkė fizinį žydų persekiojimą, tačiau tuo pat metu teigė, kad žydai užsiiminėja spekuliacija, sukčiauja prekyboje, skleidžia pornografinę literatūrą ir ateizmą lenkų visuomenės tarpe ir, kas blogiausia, yra kairuoliškumo ir komunizmo rėmėjai¹⁴⁴.

¹⁴⁰ J. Noreika. Pakelk galvą lietuvi! Kaunas, 1933.

¹⁴¹ J. Aleksa. Lietuviškųjų gyvenimo kelių beiškant. Lietuvių tautos likimo klausimu. T. 2. Kaunas, 1933. P. 148-149.

¹⁴² Ibidem. P. 155.

¹⁴³ Žr. J. Eretas. Quid de nocte? (Kelias ir etapai į šio dienos dvasios krizę) // Suvažiavimo darbai 1936. T.2. Kaunas, 1937. P. 1-44. S. Šalkauskis. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra // Suvažiavimo darbai 1936. T.2. Kaunas, 1937. P. 45-80. V. Borisevičius. Dorinis elementas vyskupo Motiejaus Valančiaus kūryboje ir veikloje // Lietuvos Katalikų Mokslo akademijos suvažiavimo darbai 1939. T.III. Kaunas, 1940. P. 63. S. Šalkauskis. Kultūrinio lietuvių tautos apsiginklavimo problema ir katolicizmas // Ibidem. P. 25. Vysk. M. Reinys. Rasė ir psichika // Ibidem. P. 101-111. A. Jurgutis. Antropologijos krizė // Vairas. 1938 12 01. T. XXV. P. 356-364. 1938 metais ir nacionalistinis laikraštis "Tėvų žemė" rašė: "rasizmas yra pavojingesnis krikščionybei už bolševizmą, nes rasizmo filosofija Dievą pakeičia Gamta; rasizmas neopagonizmo formoje skverbiasi į gyvenimą išstumdamas krikščioniškąjį Dievą ir tikėjimą" (Tėvų žemė 1938 05 20 Nr. 8).

¹⁴⁴ Y. Gutman. Polish antisemitism between the wars: an overview // The Jews of Poland between Two world wars. Ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz and C. Shmeruk. University press of New England. Hanower and London, 1989. P. 106.

Popiežiai Pijus XI ir Pijus XII smerkė „naujųjų laikų pagonybę“, ką jie suprato kaip komunistų ir nacistų vykdomą antikrikščionišką politiką. 1937 m. kovo 14 d. Pijus XI enciklika *Mit brennender Sorge* pasmerkė nacionalsocialistinį rasizmą. Pirmojoje savo enciklikoje *Summi pontifikatus* Pijus XII 1938 m. spalio 20 d. pasmerkė rasistines teorijas, bet pakartojo tradicines antijudaizmo nuostatas apie žydų siekį materialijų vertybių ir jų priešišumą Bažnyčiai. Jis fanatiškai nekenė bolševizmo, šios nuostatos ir kartais žydų sutapatinimas su bolševizmu atsikartojo ir Lietuvos kunigų rašiniuose.

Per krikščionybės istoriją susiformavo apibendrinantis latentinis, kartais ir smarkus bei atviras antižydiškumas, kuris holokausto metais veikė ir katalikų požiūrį į žydus. Nuosaiiki Bažnyčios pozicija nacių politikos žydų atžvilgiu kontrastavo su priešinimusi Bismarko politikai, bolševizmo ir Stalino politikos ir nacistų eutanazijos programos kritika. Kaip galima paaiškinti Pijaus XII, o kartu ir Bažnyčios tylėjimą? Kai kurie autoriai teigia, jog pati eklesiastinė kultūra buvo antijudėjinė. Pijus XII buvo užsiėmęs svarbiausiu tikslu – Bažnyčios išsaugojimu. Jis siekė būti taikdariu – išsaugoti Romą nuo nacistų ir apginti Europą nuo bolševizmo. Bažnyčia nerėmė radikaliojo nacionalizmo ir rasizmo, bet nesiėmė aktyvesnių priemonių nekrikščionių teisėms ginti. Aktyvi opozicija nacistų režimui būtų paskatinusi katalikų persekiojimus ir režimo indoktrinuotų vokiečių nusigrėžimą nuo katalikybės, o gal būtų paskatinusi Hitlerį užimti Romą ir Vatikaną. Pijaus XII tylėjimas aiškinamas baime, jog dėl Bažnyčios protestų būtų buvę galima sulaukti turto konfiskavimo, tuo labiau kad nacistai turėjo tam pagrindą – žydai būdavo slepiami vienuolynuose ir konventuose. Pijus XII buvo savo laikų žmogus. Tiek kultūriškai, tiek teologiškai jis laikėsi antijudėjinių pažiūrų. Teologiškai jis buvo abejingas žydų tautos kančioms, tačiau jis užjautė juos kaip kenčiančius individus.

Lietuvoje Aukštieji Bažnyčios hierarchai ir dvasininkai niekada neminėdavo Dievažudystės, bet “žydo - liberalių kairuoliškų idėjų skleidėjo” įvaizdis ketvirtajame dešimtmetyje buvo eksploatuojamas. Lietuvos kunigams rūpėjo modernizacijos laikotarpyje kintančių tradicinių krikščioniškų vertybių išsaugojimas, tačiau visuomenės negerovių (pornografijos skleidimo, girtuokliavimo, demoralizacijos jaunimo tarpe etc.) kritiką buvo bandoma susieti su žydų veikla (liberalizmas- masonierija (žydai) - socializmas - bolševizmas). Teiginių apie žydų liberalizmą, beformiškumo ir nekontroliuojamumo skatinimą mene galima sutikti meno kritiko kunigo Adomo Jakšto - Dambrausko darbuose. Jis rašydamas, jog ekspresionizmas poezijoje yra svetimas krikščionybei ir labiau artimas senojo įstatymo žydų poezijai darė prielaidą, kad “gal dėl to žydai ir yra dideli ekspresionizmo mėgėjai, rėmėjai ir net kūrėjai. O, be to žydus kaipo visokių revoliucijų kūrėjus, galėjo savaip patraukti dar ir glūdinti ekspresionizme aiškiai revoliucionieriška dvasia”. “Mums krikščionims čia vien tik aišku, kad ekspresionizme mums nėra kas veikti. Dalykas tai mums visai svetimas, svetima jo dvasia, svetimas balsas.”¹⁴⁵ - darė išvadą A. Jakštas. Kunigo J. Lomano knygoje liberalios reformos po Prancūzų revoliucijos (kuriomis pasinaudojo “Judos vaikai”) buvo siejamos su masonierijos (t.y. žydijos) siekimu sunaikinti krikščioniškas vertybes ir Kristaus bažnyčią bei su masių skurdinimu (“Žydija vadovauja pasaulio masonijai”)¹⁴⁶. Žydai buvo kaltinami ir bolševikų revoliucijos Rusijoje organizavimu. Kunigo S. Ylos knygoje “Komunizmas Lietuvoje” žydai vėlgi buvo siejami su komunizmo simpatikais bei rėmėjais.¹⁴⁷

1937 metais katalikiškos krypties “Židinio” žurnale pasirodęs straipsnio autorius teigė, kad “žydų išskyrimas” - valstybės vykdomas lietuvių verslininkų palaikymas, “numerus clausus” įvedimas aukštosiose mokyklose, žydų skaičiaus ribojimas valstybinėse įstaigose, kariuomenėje ir laisvosiose

¹⁴⁵ Ekspresionizmas mene ir poezijoje // Meno kūrybos problemos. Parašė A. Jakštas. Kaunas, 1931. P. 226 - 227.

¹⁴⁶ Kun. J. Lomanas. Quo vadis modernioji Europa? Kaunas, 1932. P. 144.

¹⁴⁷ Daulius J. Komunizmas Lietuvoje. Kaunas, 1937. P. 198.

profesijose būtų pozityvūs veiksniai, neprasilenkiantys su krikščioniškos moralės principais ir sekantys Šv. Augustino suformuota „išskyrimo“ tradicija.¹⁴⁸

Lietuvoje buvo inteligentų, kurie kviesdavo į suartėjimą ir „Apžvalgos“ puslapiuose akcentuodavo, jog lietuvių ir žydų santykiai yra pakankamai geri ir nekonfliktiški¹⁴⁹, tačiau antisemitiniai stereotipai ir nacionalistinės idėjos plito radikalėjančios lietuvių visuomenės sluoksniuose

Katalikiškos krypties filosofas Antanas Maceina ne tik kritikavo kapitalistinę santvarką, kuri „skatina kultūrinį materializmą ir ardo šeimą bei tautą“¹⁵⁰, bet ir plėtojo idėjas apie lietuvių tautiškumo stiprinimą ir tautinių mažumų asimiliavimą arba „išstūmimą“¹⁵¹ Musolinio Italijos korporatyvinės fašistinės valstybės pavyzdys tapo patrauklus dešiniems intelektualams. VDU Etnikos katedros dėstytojas dr. Jonas Balys „Akademiko“ puslapiuose akcentavo žydų - rytietiškos kultūros žmonių - kultūrinį svetimumą lietuviams, jų išnaudojamiškas savybes, komunizmo idėjų skleidimu ir lietuvių išnaudojimu¹⁵². Net neutralioje A. Merkelio literatūrologinėje studijoje apie Vaižgantą 1934 m. praspūdo sakiny: „mūsų liaudis jau nuo senovės žydų nekenčia ir į juos kreipiasi tik didelio reikalo verčiama. Liaudies pasakos žydus pikta pajuokia. Lietuvių literatūroje antisemitizmą bene pirmas pradėjo vyskupas M. Valančius“¹⁵³.

XI.

Nors antisemitinėse riaušėse, kaip taisyklė, dalyvaudavo ūkininkai, amatininkai ir darbininkai, tačiau antisemitinius lapelius platino ne tik šios grupės, bet ir gimnazistai bei studentai. 1939 m. rudenį Kaune ir Šiauliuose Lietuvos krikščionių darbininkų sąjunga (iki 1934 buvusi Lietuvos darbo federacija) atsišaukimuose kvietė darbininkus „pradėti kovą prieš parazitus žydus, kurie per mūsų kruviną prakaitą susikrovė turtus, neturi nė gėdos ir sąžinės mus išnaudoti“. Kreipimais baigiamas žodžiais: „Broliai lietuviai darbininkai. Užtenka mums vilkti sunkų žydo jungą. Vykime iš savo miestų ir iš savo krašto šiuos įkyrius ir pavojingus įnamius. Užtenka, jų terminas pas mus jau pasibaigė. Jie ant mūsų joja – mes juos išjosime. Teskamba bendras šūkis - „*Lauk žydai iš Lietuvos*“.¹⁵⁴ 1939 m. gruodį Panevėžio, Šiaulių, Prienų gimnazijų moksleiviai išplatino lapelius kviečiančius „nusimesti žydo jungą ir gelbėti Lietuvą nuo žydų“.¹⁵⁵

Valstybės saugumo departamento surinkti duomenys rodo, jog ketvirtajam dešimtmetyje smurtinių incidentų, sąlygotų tautinės įtampos smarkiai pagausėja ekonominės ir politinės įtampos stiprėjimo metais. Peržvelgus 1938 metų VSD dienyno įrašus galime konstatuoti įtampos tarp žydų ir lietuvių stiprėjimą ir smurto aktus – provokacijas, muštynes, langų daužymus, iškabų teplojimus ir pastovų antižydiškų gandų skleidimą. Karo komendantai stengėsi kontroliuoti padėtį visuomenėje, tuo labiau jog karo stovio sąlygomis jie privalėjo bausti asmenis skleidžiančius gaudus, kurstančius vieną visuomenės sluoksnį prieš kitą. Už vienos visuomenės dalies kiršinimą prieš kitą bausmės galėjo siekti iki 1500 litų arba 2 mėnesiai kalėjimo.¹⁵⁶ 1936 metų vasarą karo stovio reikalų referentas apžymėjo, jog karo komendantai turėtų atsisakyti kontroliuoti menkus nusižengimus, o

¹⁴⁸ J. Vaišnora. Žydų klausimu // Židinys. 1937. Nr. 11. P. 418 - 427.

¹⁴⁹ „Mylėk savo artimą kaip pats save“//Apžvalga. 1935 07 14. Nr. 5. Kaip galėtų būti pagerinti lietuvių žydų santykiai //Apžvalga. 1935 06 30. Nr. 3. Žydai netruri būti dirbtinai stumiami iš prekybos // Apžvalga. 1935 07 14. Nr. 5.

¹⁵⁰ Dr. A. Maceina. Socijalinis teisingumas. Kapitalizmo žlugimas ir naujos santvarkos socijaliniai principai. Kaunas, 1938.

¹⁵¹ A. Maceina. Tauta ir valstybė // Naujoji Romuva. 1939. Nr. 11.

¹⁵² J. Balys. Antropologinė ir sociologinė žydijos problema // Akademikas. 1934 02 01 Nr. 2 . P. 40 - 42.

¹⁵³ A. Merkelis. Juozas Tumas Vaižgantas. Kaunas, 1934. P. 69.

¹⁵⁴ 1939 10 26 Valstybės saugumo departanmento biuletėnis Nr. 251 // LVA F. 378. L R VRM Valstybės saugumo departamentas. Ap. 10. B. 187. VSD biuletėniai. 1939 m. L. 243 -244.

¹⁵⁵ 1939 12 13 VSD biuletėnis Nr. 313 // Ibidem, L. 564 -565.

¹⁵⁶ LVA F. 384. Ap.2. B. 520. L. 10.

ypatingą dėmesį atkreipti į „iš paprastų peštynių kylantį minios savivaliavimą, kuris tampa pavojingas ir sunkiai kontroliuojamas ir kai organizuotai puolama kokia nors tautinė mažuma arba jos turtas.“¹⁵⁷

Peržvelgus VSD dienyną vien 1938 metais galime užfiksuoti kylančią įtampą bei smurtinius incidentus beveik visuose Lietuvos regionuose (ypač daug jų įvyksta Velykų metu):

1938 m. vasario 16 d. Tauragėje buvo išmuštas žydų pradžios mokyklos langas, kuriame buvo padėtas Vyčio paveikslas.¹⁵⁸

1938 m. kovo 6 d. Šiauliuose paauglys lietuvis žydų ir lietuvių jaunuolių tarpusavio muštynių metu šūviu iš revolverio sužeidė žydų tautybės paauglį.¹⁵⁹

1938 balandžio 1d. Alytuje užteptos žydų tautybės laikrodininko ir žydų liaudies banko iškabos. Tiesa kartu buvo ištėptotos ir lenkų smulkaus kredito draugijos iškabos. Šia akciją organizavo vietinis kalvis ir penktojo skyriaus mokinys.¹⁶⁰

1938 m. balandžio 12 d. Rokiškyje pasklidus kalboms kad išėjo ir negrįžo du vaikai kilo neramumai pasigirdo kalbos jog tai žydų darbas ir šūkliai „muškim žydus“¹⁶¹

1938 m. balandžio 6,18, 20 - 22 dienomis dėl pasklidusių gandų apie ritualinį kraujo naudojimą Viešintų miestelyje buvo išdaužyti žydų gyventojų namų langai.¹⁶²

1938 m. balandžio 19 d. Šiaulių mieste buvo išdaužyti žydų pradžios mokyklos ir 28 žydų tautybės asmenų namų langai.¹⁶³

1938 m. lapkričio 8 d. buvo išdaužyti sinagogos langai Šiauliuose ir Balbieriškyje.¹⁶⁴

1938 m. lapkričio 9 d. Žemaičių Naumiestyje keturi neblaivūs darbininkai įsiveržę į H. Jeselovičienės butą sukėlė triukšmą ir grasino gyventojams peiliu.¹⁶⁵

1938 m. lapkričio 16 d. Kaune naktį buvo ištėpliota 18 žydų iškabų, išdaužyti trys „Brolių Uliamperių ir Co“ kojinių ir trikotažo fabriko langai. Kalvių – Eljaševų gatvių sankirtoje atsirado užrašas „Mirtis žydams“. Matyt turėjo įtakos antisemitiniai pogromai Vokietijoje (*Kristalnacht*).¹⁶⁶

1938 m. gruodžio 14 d. Joniškių gimnazijos mokiniai stumdė ir užkalbinėjo žydų tautybės mokinius ir ant jų nugarų kreida rašinėjo kryžius ir svastikas.¹⁶⁷

Nuo 1922 metų Kauno universiteto studentai lietuviai protestuodavo prieš didelį žydų skaičių teisės ir medicinos specialybėse, prieš žydų studentų suolų užėmimą auditorijose ir kt. 1926 11 21

¹⁵⁷ LVA F. 384. Ap.2. B. 728. L. 469 -472.

¹⁵⁸ 1938 m. vasario 19 d. VS ir KP Šiaulių apygardos biuletenis Nr.29 // LVA. F.378. Ap.5. B.4421

¹⁵⁸ 1938 m. vasario 19 d. VS ir KP Šiaulių apygardos biuletenis Nr.29 // LVA. F.378. Ap.5. B.4421. T.2. L. 801.

¹⁵⁹ 1938 m. balandžio 20 d. Šiaulių apskrities viršininko pranešimas policijos departamentui // LVA. F.394. Ap.6. B.168. L. 14.

¹⁶⁰ 1938 m. balandžio 1 d. Alytaus apskrities policijos Alytaus nuovados viršininko pranešimas VS ir KP Marijampolės apygardos viršininkui ir Alytaus apskrities policijos vadui // LVA. F.394. Ap.6. B.165. L.70.

¹⁶¹ 1938 m. balandžio 27 d. Rokiškio apskrities viršininko pranešimas policijos departamentui // LVA F.394 Ap.6 B.176. L.5

¹⁶² 1938 m. balandžio 28 d. Panevėžio apskrities viršininko pranešimas policijos departamentui // LVA F.394 Ap.6 B.170. L.1-2

¹⁶³ 1938 m. balandžio 20 d. Šiaulių apskrities viršininko pranešimas policijos departamentui // LVA. F.394. Ap.6. B.168. L. 23.

¹⁶⁴ 1938 m. lapkričio 15 d. VSP Prienų rajono viršininko raportas VS ir KP Marijampolės apygardos viršininkui // LVA. F. 378. Ap. 5. B. 3439. L.47. 1938 m. gruodžio 10 d. Šiaulių apskrities viršininko telefonograma Nr. 34 policijos departamentui // LVA. F. 394. Ap. 6. B. 168. L.61.

¹⁶⁵ 1938 m. lapkričio 12 d. VS ir KP Šiaulių apygardos biuletenis Nr.138 // LVA. F.378. Ap.5. B.4421. T.2. L.599-600.

¹⁶⁶ 1938 m. lapkričio 19 d. VSP Kauno apygardos dienynas Nr. 103// LVA. F.378. Ap. 10. B. 545. L. 649.

¹⁶⁷ 1938 m. gruodžio 15 d. Šiaulių apskrities viršininko pranešimas policijos departamentui // LVA. F.394. Ap.6. B.168. L. 72.

radikalių studentų organizuotas mitingas reikalavo imtis priemonių prieš “nepatriotišką” koalicinę M.Šleževičiaus vyriausybę, tačiau su nauja jėga šie protestai atsinaujino IV dešimtmetyje ne be nacionalsocialistinėje Vokietijoje vykusių procesų įtakos.

Lietuvos dešinieji intelektualai orientuodamiesi į itališkojo korporatyvizmo modelį¹⁶⁸, negarbino vokiškojo nacionalsocializmo (A.Maceinai svetimasis buvo ir bolševikinės Rusijos ateizmas ir nacistinės Vokietijos “neopagonizmas”¹⁶⁹), kurio didžiavalstybinė politika kėlė pavojų Lietuvos valstybės egzistencijai. Tačiau kai kurios nacistinės Vokietijos vykdomos priemonės (žydų ekonomikos boikotas; ribojimas užimti valstybines pareigybes) ir bei geopolitinės idėjos¹⁷⁰ buvo vertinamos pozityviai. Atsirado nacionalsocialistinių teorijų atgarsių ir Lietuvoje, kai šalia tautą apsprendžiančių kalbos, tikybos, žemės ir papročių kriterijų pasirodė kraujo (rasės) kriterijai.¹⁷¹

“Žydų klausimas, - rašė J. Balys, cituodamas rasistinės vokiečių autorių studijas, - nėra religiška ar ūkiška, bet tautiška ir rasiška problema”.¹⁷² 1939 m. sausio 4 d. jaunas istorikas Zenonas Ivinskis pasakė kalbą, kurioje gyrė “rasinius įstatymus prieš parazitinę mažumą” Austrijoje ir Vokietijoje.¹⁷³

Lietuvos Banko valdytojas, finansininkas Vladas Jurgutis savo monografijos “Pinigai” įvade pacitavo trivialią Hitlerio mintį, jog ne pinigai turi tarnauti gyvenimui, o gyvenimas pinigams.¹⁷⁴

1935 -1938 m. visoje Lietuvoje, anot Valstybės saugumo departamento ataskaitų, smarkiai pagausėjo isterijų dėl “ritualinių žmogžudysčių” ir “vaikų dingimo. “Niekados, - teigė 1936 metais Žydų Karių Sąjungos pirmininkas J. Goldbergas, - net rusų laikais nebuvo tiek skleidžiama ritualinė legenda kaip dabar”¹⁷⁵. Tokių kaltinimų plitimas priklausė ir nuo socialinės geografijos, ir nuo regiono (daugiausia jų buvo Žemaitijoje), ir nuo vietos kunigų laikysenos bei požiūrio – buvo kunigų, kurie toleruodavo viduramžiškas legendas.

Dažnai tarpukario Lietuvoje žmonių požiūris į žydus, į jų tikybą, į kaltinimus dėl “Kristaus nužudymo “ ir ritualinių krikščionių žmogžudysčių priklausydavo nuo kunigų išsilavinimo, mentaliteto ir asmeninės pozicijos. Buvo kunigų kurie savo pamoksluose kviesdavo į tarpusavio sugyvenimą ir atmesdavo tai, ką dar XIII amžiuje pasmerkė popiežiai Inocentas IV-asis ir Grigalijus X-asis. Tačiau buvo ir tokių kunigų, kurie skatino antijudėjiškas aistras. Taip, 1935 m. balandžio mėnesį antižydiškos isterijos Tauragės apskrityje metu Pašilės bažnyčios kunigas Skinderis per pamokslą teigė, jog “žydai žudo krikščionis”.¹⁷⁶ 1938 m. balandžio mėn Svėdasų klebonas A. Survila per velykinį pamokslą priminė Beilio bylą. Po šio pamokslo, pasklidus gandams, kad žydams reikia krikščionių kraujo, žydų bendruomenės atstovai kreipėsi į kunigą prašydami paneigti šiuos gandus, klebonas jiems atsakęs, jog “jis nekalbėjęs, kad dabar žydams kraujo reikalinga, sakęs, kad žydų tauta esanti nekalta, bet vis dėlto jis esąs įsitikinęs, kad esanti tokia žydų sekta, kuriai kraujas reikalingas”.¹⁷⁷

Lietuvių tarpe auganti kitataučių fobija 1937-1939 metais pasireiškė, kaltinant juos ne tik išnaudotojiškais savybėmis, nesąžiningu verslininkavimu, pavojingų radikalių ideologijų platinimu, bet ir šiaip kaltinimų kosmopolitiškais ir bohemiškais savybėmis. Buvo rašoma, kad

¹⁶⁸ B. Raila. Politikos idealai ir tautos vienybė // Vairas . 1938 12 15 . T. XXV. P. 413, 416.

¹⁶⁹ A. Maceina. Krikščioniškųjų institucijų reikšmė lietuvių tautai // XX amžius. 1937 10 29 . Nr. 221. A.Maceina. Masės atbudimas // Židinys. 1939. Nr. 8-9. T. XXX. P. 173.

¹⁷⁰ Tr.: Prof. K. Aleksa. Eugenika ir Lietuvos ateitis // Vairas. 1938 02 15. Nr. 3. P. 151 - 158. S. Tarvydas. Geopolitika. Kaunas, 1939.

¹⁷¹ A. Liaugminas. Tautinė lietuvių individualybė // Akademikas. 1934 0 15. Nr. 6 - 7. P. 126.

¹⁷² J. Balys. Antropologinė ir sociologinė žydijos problema // Akademikas. 1934 02 01 Nr. 2. P. 42.

¹⁷³ Cituota iš: S. Sužiedėlis. Avrahamo Torio “Kauno getas: diena po dienos // A. Tory. Kauno getas: diena po dienos. Vilnius, 2000. P. XIX.

¹⁷⁴ V. Jurgutis. Pinigai. Kaunas, 1938. P.9.

¹⁷⁵ Žydų karių sąjungos pirm. adv. J.Goldbergo kalba // Apžvalga. 1936 04 12. Nr. 14.

¹⁷⁶ 1939 05 14 Tauragės apskrities viršininko pranešimas Policijos departamentui // LVA. F. 394. Ap. 6. B. 45. L. 15.

¹⁷⁷ 1938 05 10 Rokiškio apskrities viršininko pranešimas Policijos departamentui // LVA. F. 394. Ap. 6. B. 176. L.9.

žydai geltonojoje spaudoje („Sekmadienis“) skleidžia pornografiją, skatina seksualines perversijas ir ištvirkavimą bei demoralizuoja jaunimą. Šiame kontekste buvo pradėtas minėti populiarus lietuvių kurortas - Palanga, nes joje, atseit, yra per daug žydų poilsiautojų: „Dievas neišlaikė savo žodžio: Araono sūnams pažadėjo Palestiną, o atidavė Palangą“ - šaipėsi iš žydų humoristinis leidinys „Kuntaplis“¹⁷⁸. Jaunųjų tautininkų veikėjas V. Alantas pasiūlė segregacinį projektą - įkurti žydams atskirą pliažą, kadangi žydai „teršia“ Palangos pajūrį.¹⁷⁹

Anot Lietuvos valstybės saugumo departamento direktoriaus Augustino Povilaičio žydų tautybės asmenys labiau negu kitos tautinės mažumos Lietuvoje, buvo labiau linkę į seksualinius nusikaltimus: „Charakteringa, kad nemažą šios rūšies nusikalstamų darbų padaro ir žydų tautybės piliečiai. Vadinas, šios tautos žmonės yra labai linkę šios rūšies nusikalstamiems darbams. Šis faktas man ypatingai krito į akis ir dėl to, kad šios rūšies dviejų metų (1937 - 1938) statistika yra žydų tautybės piliečiams labai nepalanki. Per tą laikotarpį žydų tautybės piliečiai šios rūšies nusikalstamų darbų yra padarę lietuvių tautybės atžvilgiu visą eilę, tuo tarpu lietuviai žydų tautybės atžvilgiu – nė vieno“¹⁸⁰. Žydų kaltinimas ištvirkavimu, krikščionių tvirkinimu ir seksualinėmis perversijomis daugiausiai plito ir iš nacistinės Vokietijos.

Ekstremistai kvietė atlietuvinti miestus ir nusavinti žydų turtą. Buvo platinami antisemitiniai atsišaukimai, daužomi žydų parduotuvių, sinagogų namų langai, tēpliojamos žydų parduotuvių iškalbos idiš kalba. Tai ne vienetiniai incidentai, VSD biuleteniuose 1938-39 tokie atsitikimai fiksuojami beveik kasdien. Blogėjant Lietuvos tarptautinei padėčiai atpirkimo ožiu tapo ta tautinė grupė, už kurios nestovėjo jokia reali jėga.

Po 1938 ir 1939 metų susitarimų su Vokietija ir Lenkija, užmezgus diplomatinius ryšius su Lenkija, nebeliko vokiečių ar lenkų politikos kritikos, tad iš mažumų labiausiai buvo pastebimi ir puolami žydai. 1939 metais didesni antisemitiniai incidentai įvyko Kretingoje, Leipalingyje (minią kurstė Lietuvos šaulių sąjungos nariai) ir Tauragės Naumiestyje.¹⁸¹ Po jų vidaus reikalų ministras Skučas antisemitizmą apibūdino kaip importuotą, organiškai svetimą lietuvių tautai, reiškini¹⁸², tačiau 1933 - 1939 metais antisemitizmo - plėtra priklausė tiek nuo geopolitinės konjunkcijos, tiek nuo šalies vidaus vystymosi tendencijų. Negalima lyginti šių incidentų su pogromais XIX a. Rusijoje ar Lenkijos valstybės požiūriu į žydus antrojo pasaulinio karo išvakarėse, jau nekalbant apie Vokietiją, bet reikia konstatuoti, jog pogrominės nuotaikos sustiprėjo. Įtampa tarp žydų ir lietuvių miestų bei miestelių gyventojų buvo gerokai didesnė negu XIX a. pabaigoje ar kuriantis Lietuvos valstybei. Žydų kultūrinė devaluacija gerokai sustiprėjo. Iki tol lietuvių visuomenės tarpe egzistavęs nepasitikėjimas žydais dabar virto jų užgauliojimu ir antisemitiniais ekscesais.

XII.

¹⁷⁸ Iš pažadėtosios Palangos // Kuntaplis 1937. 01 11 Nr. 28. Taip pat žr.: Mėlynosios mūsų pajūrio vasaros // XX amžius. 1937 08 12. Nr.181. Dviejų užsieniečių nuomonės apie Palangą // XX amžius. 1937 08 11. Nr. 180.

¹⁷⁹ V. Alantas. Aktualieji paplūdimio klausimai // Lietuvos aidas. 1938 08. 26.

¹⁸⁰ A. Povilaitis. Reikia griežtesnių bausmių // Kriminalistikos žinynas. 1939. Nr. 28 .P.169.

¹⁸¹ 1939 05 03 VSD biuletėnis Nr.104 // LVA. F. 378. B.186. T.2. L. 90. 1939 08 04 VSD biuletėnis // 1939 05 LVA. F. 378. B.186. T.2. L 115. Kertinga. 1939 06 19 VSD biuletėnis Nr.137 // LVA. F. 378. B.186. T.2. L. 206 -207. 1939 07 07 VSD biuletėnis Nr. 148. // Ibidem. L. 239 -242.

¹⁸² Prie kurstymų ir ekscesų nebus prileista pareiškia vidaus reikalø ministras gen. Skučas // Apžvalga. 1939 07 02. Nr. 25. Lietuvos žinios 1939 06 23.

Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, žydai ir lietuviai trumpam vėl tapo sąjungininkais – tiek lietuvių, tiek Lietuvos žydų nuotaika buvo pakili: lietuviai atgavo Gedimino ir Vytauto miestą, o Lietuvos žydai – Gaono miestą ir intelektualią Vilniaus litvakų bendruomenę. Pirmą kartą po 1918-1920 metų taip artimai sutapo abiejų tautų interesai ir šio bendrumo pagrindu buvo galima kurti prielaidas įtampai sumažinti. Tačiau taip neįvyko - ilgametė priešprieša ir išsisknijęs stereotipinis mąstymas įveikė racionalų požiūrį. Visuomenę įaudrino keletu žydų komunistų dalyvavimas kairiojo inteligento Justo Paleckio organizuotoje manifestacijoje¹⁸³, kai 1939 10 11 Kaune visuomeninės organizacijos surengė eitynes nuo karo muziejaus iki prezidentūros Vilniaus gražinimo proga. Jų metu keliasdešimties asmenų grupė, kuri anot VSD biuletenio, susidėjo iš “žydų komunistų ir komunistams prijauciančių žmonių” suorganizavo padėkos SSSR demonstraciją. Eitynių metu 4 komunistai iškėlė plakatus “Laisvė politiniams kaliniams” ir “Lai gyvuoja SSSR”. Policininkas pareikalavo nuleisti plakatus, o demonstrantams nepaklusus prasidėjo grumtynės. Šalia buvę žmonės ėmė šūkauti: “ Muškit žydus”. Keturi komunistai buvo sumušti ir perduoti policijai. Į SSSR ambasadą, prie kurios atėjo demonstrantai, kaip rašė VSD Kauno apygardos “Dienynas” J. Paleckis “drauge su dviem žydukais ir viena žydaite buvo įleisti į pasiuntinybės vidų, kur išbuvo 5 minutes”¹⁸⁴ Vakare bei kitą dieną vyko komunistinės demonstracijos, kurių metu minia išdaužė keletą vitrinų Laisvės alėjoje. Šie komunistiniai išsišokimai, kuriose dalyvavo žydų jaunuoliai, paskatino chuliganiškus antisemitinius aktus Kaune.

1939 m. spalio 22 dieną “Apžvalga” taip komentavo šį incidentą: “...bet ne ši menka neatsakingų triūkšmadarių saujelė yra būdinga Lietuvos Žydų bendruomenei, visam žydų bendrumui. ... Žydų tautinė visuomenė, turinti savo eilėse 95 nuošimčius žydų gyventojų mąsto, siekia ir svajoja patriotiniai – valstybiškai...”¹⁸⁵ Tame pačiame laikraščio numeryje pripažįstamas faktas, kad žydai toje komunistinėje demonstracijoje sudarė daugumą ir dėl to apgailestaujama: “...dalyvavusių žydų nuošimtis esąs didelis. Šis faktas sukelia pasipiktinimą žydų atžvilgiu...Mes čia esame atsakingi tiek, kiek lietuvių tauta, ar kiekviena kita tauta gali būti atsakinga už kurios nors politinės grupės veiksmus”¹⁸⁶ Ši citata parodo, kad pačioje Lietuvos žydų bendruomenėje vyravo nerimas dėl didelio žydų aktyvumo LKP veikloje ir iš to sekančio “žydo komunisto” stereotipo stiprėjimo lietuvių tarpe.

1939 10 13 Kauno Vytauto Didžiojo Universiteto “Lietuvos” korporacijos studentai sueigoje diskutavo apie “akiplėšišką žydų išsišokimą Vilniaus atvadavimo proga”¹⁸⁷ Laisvės kovotojų pasirašytas lapelis “Lietuviai” kaltino žydus lietuvių tautos išnaudojimu, rusų kalbos vartojimu, nepatriotizmu aukojant Ginklų fondui juokingai menkas sumas ir ragino boikotuoti žydų parduotuves.¹⁸⁸ Kitas antisemitinis atsišaukimas teigė, jog žydai sugadino Vilniaus atvadavimo nuotaiką ir kaltino lietuvių darbininkų išnaudojimu: “Nėra žydų prie viešųjų darbų, srutų valymo,

¹⁸³ Apie šią demonstraciją “Apžvalga” (1939 10 22. Nr. 36) rašė “jie [žydų jaunuoliai] turėtų susiprasti į kieno girną pila vandenį, ir nekelti pasipiktinimo prieš lojalius žydų gyventojus”, tačiau ir “lietuviai neturėtų kaltinti visus žydus už nedidelio jaunuolių būrio išsišokimą”.

¹⁸⁴ 1939 10 12 VSD biuletenis Nr. 227 // LVA . F. 378. LR VRM VSD. Ap. 10, B. 187. L. 233 –234. Taip pat tr.: 1939 10 10 VSD Kauno apygardos Dienynas Nr. 64. // Ibidem. B. 545. VSD Kauno apygardos dienynas 1938-40.L. 749 - 750.

¹⁸⁵ R.R. Dvigubas džiaugsmas // Apžvalga. 1939 10 22.

¹⁸⁶ A.G. Neleistinas drumstimas //Apžvalga. 1939 10 22.

¹⁸⁷ Agentūrinis pranešimas 1939 10 14 // F. 378. Ap.10. B.158. Agentūriniai pranešimai, biuletenių ištarukos 1939 - 1940. L.68.

¹⁸⁸ Atsišaukimas”Lietuviai” // Ibidem. L. 74. Humoristinis leidinys “Kuntaplis” šaipėsi iš Ginklų Fondui mažai aukojančių žydų. Lietuvių visuomenės tarpe buvo paplitusi nuomonė, kad kad turtingi žydai pasityčiodami aukodavo Ginklų Fondui vos vieną litą (Kuntaplis 1938 04 17. Nr. 16). Atsišaukimas “Tautiečiai nepirkit pas žydus. Neparduokit savo produkcijos” // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 158. L. 3.

šiukšlių rinkimo. Tai lietuvių darbas. Neturime daug savanorių... Jie gali girtis tik dezertyrų būriais”.¹⁸⁹

Spalio mėnesio ekscesai, anot VSD biuletenio, nuteikė prieš žydus ir jų varomą “sovietizaciją” tačiau incidentų kaltininkė Lietuvių visuomenės akyse tapo ne Lietuvos komunistų partija, o visa Kauno žydų bendruomenė jos neklasifikuojant jos į lojalius ir nelojalius piliečius.

1939 metų spalio 30, trims dienoms praėjus po lietuvių įžengimo į miestą, Vilniuje prasidėjo antisemitinės riaušės, kurios tesėsi iki lapkričio pirmosios ir persimetė į Naująją Vilną, Maišiagalą, Pabradę. Susirėmimai vyko tarp lenkų ir žydų jaunuolių ir buvo sukelti sunkios ekonominės gyventojų padėties, duonos trūkumo, aukštų kainų. Lenkų jaunuoliai puldinėjo žydų tautybės asmenis, buvo skleidžiami gandai kad žydai nužudė katalikų kunigą, kad jie organizavo komunistinę demonstraciją.

1939 metų spalio 30 - lapkričio 1 dienos pogromų metu Vilniuje buvo sunkiai sužeista 22, o lengviau 13 žydų tautybės asmenų.¹⁹⁰ Žydai kaltino, jog lietuvių policija turėjusi prižiūrėti tvarką šių incidentų metu laikėsi pasyviai, skleidė provokacinius gandus ir neužkirto kelio smurtui, labiau palaikydama lenkų chuliganų pusę, tačiau lietuvių valdžia nebuvo suinteresuota palaikyti tautinę įtampą ir destabilizuoti padėtį ką tik užimtame mieste. Po antisemitinių incidentų Vilniuje sustiprėjo antisemitizmas Kauno politinio ir karinio elito tarpe. Kita vertus, įvykių liudininkas Moshe Kleinbaum konstatavo, jog lenkų antisemitizmas buvo uždraustas ir kad vietinė spauda, kontroliuojama valstybinės cenzūros, nepraleido jokių antisemitinių straipsnių. Anot jo lietuviškasis antisemitizmas Vilniaus krašte buvo išimtinai ekonominio pobūdžio: “Ekonomika yra palaipsniui nacionalizuojama, kas reiškia kad ekonomika greitai bus jėga apvalyta nuo žydų”.¹⁹¹

Vidinė padėtis Lietuvoje, kaip ir tarptautinė politinė Baltijos valstybių situacija 1939 m. pabaigoje - 1940 metų pradžioje buvo nestabili. Lietuviams kėlė nerimą ne tik komunistinis aktyvumas, bet ir žydų tautybės pabėgėlių iš vokiečių okupuotos Lenkijos skaičiaus gausėjimas Lietuvoje. Žydų pabėgėliai gaudami paramą iš „Joint“ tvirta valiuta (doleriais) buvo naudingi Lietuvos ekonomikai, kurios eksporto galimybės buvo apribotos karo veiksmų. Nors “Apžvalga” stengėsi pabrėžti užuojautą kenčiantiems pabėgėliams, tačiau lietuvių visuomenę neramino ekonominiai sunkumai ir baimė, kad Kaune apsistojus pabėgėliams iš Lenkijos sumažės nuomojamų butų skaičius ir padidės nuomos kainos, kaip įvyko Hitleriui užėmus Klaipėdos kraštą, iš kurio pasitraukė žydų tautybės asmenys.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje sustiprėjo antisemitiniai išpuoliai akademinės jaunuomenės tarpe. 1938 12 10 stichinės VDU studentų demonstracijos prieš A. Smetonos politiką metu įvyko susirėmimai su policija, studentai šūkavo antivyriausybinius ir antisemitinius šūkius.¹⁹² 1939 metais teisininką M. Riomerį VDU rektoriaus poste pakeitęs filosofas St. Šalkauskis stengėsi neišleisti į universitetinę veiklą politinės agitacijos ir propagandos, laikydamas tai universiteto „nelaime“. Abu šie profesoriai visada buvo išskirtinės asmenybės, draugiškai nusiteikusios tautinių mažumų atžvilgiu, tačiau visuomenės nuotaikos priklausė ne nuo atskirų intelektualų pozicijos, bet nuo besikeičiančios geopolitinės padėties ir komunistinio aktyvumo Kauno mieste specifikos.

Vilniaus universitete, kuris buvo pertvarkytas pagal lietuvišką modelį ir tvarkomas lietuviškos administracijos, pasigirdo kvietimai lenkų pavyzdžiu suskirstyti arijų ir žydų suolus auditorijose. Beje, 1938 metais Vengrijoje buvo įvesta numerus clausus akademinėje sferoje, o 1939 -1940 metais įvestas 6 proc. barjeras žydų tautybės vaikams mokytis vidurinėje mokykloje ir kiti

¹⁸⁹ Atsišaukimas “Lietuvi darbininke” 1939 10 21 // Ibidem L. 80.

¹⁹⁰ Vilniaus apygrados saugumo policijos biuletenis Nr.6, 1939 11 2 // LVA. F.401. Ap.6. B. 4. L.20-23.

¹⁹¹ Moshe Kleinbaum’s report on issues in the former Eastern Polish territories 12 03 1940 // Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939 -1946. Ed. by Norman Davies and Antony Polonsky. London, 1991. P. 286 - 287.

¹⁹² Kauno apskrities policijos vado raportas Kauno apskrities viršininkui 1935 12 11 // LVA. F.394. Ap.6. B. 167. Pranešimai apie įvykius 1938. L. 33 - 35.

apribojimai. Nors Lietuvoje tokių administracinių aktų nebuvo priimta, bet tokie siūlymai buvo populiarūs dešiniųjų Vytauto Didžiojo universiteto studentų tarpe. VDU rektorius S. Šalkauskis ir kiti profesoriai smerkė rasistinius raginimus¹⁹³, bet jų balsas negalėjo pakeisti visuomenės nuotaikų. 1939 12 11 VDU Fizikos ir chemijos fakulteto studentai demonstratyviai apleido auditoriją ir dar kartą įteikė protestą VDU rektoriui prof. Stasiui Šalkauskiui dėl „numerus clausus“, nes, anot protesto autorių, žydai, linkdami į komunistų pusę, yra nelojalūs Lietuvos respublikai.¹⁹⁴

Nelojalus pačių žydų mažumos aktyvumas formavo įvaizdį, kad visi žydai yra komunistinių pažiūrų, tuo tarpu kai po rytinės Lenkijos dalies užėmimo turtingesni žydai baiminosi dėl turto nacionalizavimo ir represijų ir tik kairiųjų komunistų grupelė laukė sovietų atėjimo. Sovietų Sąjunga žydų tarpe galėjo būti įsivaizduojama kaip šalis, kurioje visos tautybės turi lygias teises ir kurioje nėra antisemitizmo - stiprėjant Hitlerio agresijai, tokia žydų bendruomenės geopolitinė orientacija buvo suprantama. VSD biuletenis po Lenkijos žlugimo 1939 metų rudenį konstatavo nuotaikas Kauno žydų tarpe „Turtingieji žydai baiminasi, kad tik kartais Sovietų kariuomenė nepradėtų veržtis į Lietuvą. Kairiųjų pažiūrų žydai, priešingai, gyvena viltimi, kad ir čia atžygiuos Raudonoji armija“¹⁹⁵. Tuo tarpu Žemaitijoje, anot saugumo agentų, žydai reiškė džiaugsmą, kad „Lietuvą užimsią rusai“.¹⁹⁶ VSD dokumentai fiksuoja, jog į 1940 metų birželio Sovietų okupacijos artėjimą dalis Lietuvos žydų žiūrėjo kaip į mažesnę blogybę: „Visų, išskyrus žydus, šiandien ūpas yra labai kritęs ir daugiausia kalbama, kad jeigu sutikti okupaciją, tai kur kas geriau vokiečių negu rusų. Žydai, priešingai rodo didelį gyvumą, puikiai nusiteikę ir savo tarpe džiūgauja, kad galų gale sulauksią Sovietų valdžios“.¹⁹⁷

XIII.

Po 1940 metų sovietinės okupacijos įvyko didžiausias žydų ir lietuvių interesų bei geopolitinės orientacijos atskyrimas smarkiai įtakojęs antisemitizmo augimą ir tam tikras Holokausto prielaidų formavimąsi. Vargu ar galima kalbėti apie nuolatinį lietuvių priešišumą žydams, kaip teigia kai kurie žydų autoriai,¹⁹⁸ be 1940-1941 metų laikotarpio analizės. Nepalankus nusistatymas žydų atžvilgiu besiformavęs nepriklausomoje Lietuvoje, sumišęs su antijudaistinių „Žydo – Kristaus žudiko“ stereotipu, po 1940 metų sovietizacijos buvo stipriai įtakotas „Žydo - komunisto“ įvaizdžio. Iliustracija galėtų būti viršilos Plevoko, kuris saugojo sovietų karo belaisvius ir 1942 metais žuvo Rytų fronte, 1941 lapkričio 26 d. įrašas:

„Radom žydą, pristatėm „batei“ (leitenantas Solianikui), na jis jį ir pakutavojo, liepė rėkti: „Aš žydas Kristaus pardavėjas, o bizūnų be skaičiaus. Kartu įdomu, bet kartu ir žiauru, juk ir jis gyvas padaras, bet ką darysi, juk kariaujam prieš bolševikus, ypatingai prieš žydus, juoba, kad ir iš Lietuvos esami apsaugos batalionai išvyko: vienas į Minską, o kitas į Estiją prie Ylmos ežero su panašiais uždaviniais: žydus išrinkti ir juos išnaikinti“.¹⁹⁹

¹⁹³ Rekt. S. Šalkauskio pranešimas spaudai // Apžvalga. 1939 11 03. Nr. 38. VD universiteto rektorius S. Šalkauskio pasikalbėjimas su žurnalistais // Lietuvos žinios. 1939 11 02.

¹⁹⁴ LVA. F. 378. Ap.10. B.158. Agentūriniai pranešimai, biuletenių ištraukos 1939 - 1940 L. 95.

¹⁹⁵ 1939 09 26 VSD biuletenis Nr. 206 // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 187. L. 164.

¹⁹⁶ 1939 09 21 VS ir KP Šiaulių policijos biuletenis Nr. 181 // LVA. F. 378. Ap. 5. B. 4421. VS ir KP Šiaulių apygardos biuleteniai 1938 - 1939. T. 1. L. 123.

¹⁹⁷ 1940 05 30 VS ir KP Šiaulių apygardos biuletenis Nr. 78 // LVA. F. 378. Ap.12. B. 296. VS ir KP Šiaulių apygardos biuleteniai. 1940. L. 58.

¹⁹⁸ N. Cohen. Lietuvių požiūris į žydus per Katastrofą // Atminties dienos. Tarptutinė konferencija skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50 mečiui. Vilnius, 1993. P. 217 -222

¹⁹⁹ Viršilos Plevoko dienoraštis // Lietuvos valstybinių organizacijų archyvas. F. 16895. Ap. 2. B. 186. L. 56.

Lietuvių kalba leidžiami laikraščiai vokiečių okupacijos metais, daugiausia eksploatavo „žydo-bolševiko“ įvaizdį, bet kartais perspausdindavo antisemitinius XIX amžiaus bei prieškario straipsnius (tame tarpe ir Vinco Kudirkos straipsnius iš 1890 metų „Varpo“) apie „žydus išnaudotojus“, teigdami kad „žydai visur ir visada žygiavo greta mūsų tautos priešų“.²⁰⁰

Žydų situacija sovietų okupuotose teritorijose iš esmės pakito. Dalis žydų, daugiausia LKP narių užėmė postus valstybinėse struktūrose. Iki tol jie beveik visiškai nedalyvavo valstybės valdyme, todėl lietuviams susidarė įspūdis jog valdo vieni žydai. Išlaugo žydų skaičius aukštosiose mokyklose, žydiškos pavardės sumirgėjo lietuviškų laikraščių puslapiuose, jų pagausėjo meno kolektyvuose, savivaldybėse etc. Išskyrus ortodoksus ir sionistinį jaunimą, dauguma žydų, nors ir nepatenkinti įmonių nacionalizacija ir ekonomine sovietų politika, priėmė naują režimą suteikusi jiems naujas galimybes. Žydų tautybės komunistai, ypač išėiviai iš žemesniųjų socialinių sluoksnių, entuziastingai sutiko bolševikų valdžios atneštus pokyčius. Žydų proletariatas, smulkūs amatininkai, prekiautojai ir visi tie kurių socialinė pozicija struktūriškai pagerėjo, tie, kurie anksčiau jautė valdžios ekonominį spaudimą ir baiminosi antisemitinių aktų, reagavo į pasikeitusią situaciją pozityviai, o kartais ir entuziastingai.

Skirdama žydų tautybės asmenis funkcionieriais į įvairias valstybines struktūras, sovietų valdžia rėmėsi pragmatinėmis priežastimis – lietuvių – komunistų partijos narių – neužteko naujam apartui sukurti, o be to naujos pareigybės reikalavo tam tikro išsilavinimo ir sugebėjimo lygio. Žydų-komunistų partijos narių - išsilavinimas nebuvo aukštesnis negu lietuvių, tačiau sovietų valdžia galėjo pasinaudoti žydų inteligentais, kurie prieš okupaciją dalyvavo įvairiose kairiuoliškose organizacijose.²⁰¹

Žydų komunistų funkcionierių proporcijos valstybinių ir partinių organų sistemose neviršijo bendro žydų tautybės gyventojų proporcijos Lietuvoje, tačiau padėtis Kauno mieste kiek skyrėsi nuo padėties Lietuvoje. Valstybės saugumo policijos Kauno apygardos „Dienyne“ pateikta medžiaga rodo, kad nuo 1935 m. iki 1940 m. Kauno miesto LKP skyriaus veikloje dalyvavę asmenys tautiniu principu pasiskirstė taip - lietuvių vidutiniškai buvo užfiksuota 36,3%, žydų – vidutiniškai 60,25%, kitų tautybių – 3,45%.²⁰² Kaip matyti iš šių skaičių, Kauno mieste žydų tautybės komunistinių organizacijų narių aktyvumas viršijo bendrą Lietuvos vidurkį, o tai galėjos sudaryti įspūdį jog žydai dominuoja tarybinėse ir partinėse struktūrose.

Galima konstatuoti, kad nors komunistinėje veikloje Lietuvoje nuo ketvirto dešimtmečio vidurio iki pat Sovietinės okupacijos, žydų tautybės procentas, lyginant su bendru žydų gyventojų procentu Lietuvoje (apie 8% 1939 m.), Kauno mieste buvo neproporcingai didelis, apie jokią grynai „žydišką“ komunistinę organizaciją netenka kalbėti. Tačiau komunistinis aktyvumas žydų tarpe susirūpinimą Lietuvos valdžiai ir tai negalėjo neatsispindėti visuomenės nuotaikose ir skatino lietuvių tarpe „žydo komunisto“ stereotipo paplitimą ir išsigalėjimą.

Dauguma Lietuvos žydų nebuvo komunistai, tačiau komunizmas traukė dalį nesionistinio žydų jaunimo (ypač Kauno mieste), kurie nematė ateities nacionalistiškai orientuotoje Lietuvos respublikoje.

Kita vertus, Raudonoji armija buvo matoma kaip išgelbėtoja nuo eventualios Vokietijos okupacijos. Žydai tikėjosi, jog ji juos apgins nuo Hitlerio, tuo tarpu lietuviams nepriklausomybės praradimas buvo visaapimanti tragedija.²⁰³ Pasireiškė skirtinga dviejų tautų geopolitinė orientacija ir abejingumas kitos interesams.

²⁰⁰ Mūsų tautos priešai // Naujoji Lietuva. 1941 07 12 . Nr. 13. P. 4.

²⁰¹ D. Levin. The Jews in the Soviet Lithuania establishment, 1940-1941 // Soviet Jewish Affairs, vol.10, no.2. 1980. P.

24.

²⁰² LVA. F. 378. Ap. 10. B. 545. L. 6 – 163.

²⁰³ Panašios nuotaikos buvo rytinėje Lenkijos teritorijoje, kurią 1939 m. rudenį užėmė Sovietų Sąjungos kariuomenė :” ... the Poles feel very bitter towards the Jews for their behaviour during the Soviet occupation- their enthusiastic

Žydų visuomenės dalies pozicija sovietizacijos laikotarpiu yra suprantama. Bet kartu pasitaikė ir lietuvių įžeidinėjimo, tautinės atributikos niekinimo, perdėto kaltinimo Lietuvos valstybei ir Smetonos režimui dėl antisemitizmo politikos etc. 1940 metų birželio 24 d. Lietuvos komunistų partijos organizuotoje demonstracijoje, iš prievarta suvartų lietuvių darbininkų ir tarnautojų tarpe pasigirdo nemažai antisemitinių replikų, kadangi blogai lietuviškai kalbėję žydų tautybės komunistai, atvirai reiškė pritarimą sovietų vykdomai politikai.²⁰⁴

Panašūs pasikartojantys faktai vertė lietuvius manyti, jog žydai išdavė Lietuvą, kuri buvo suteikusi jiems saugų prieglobstį, kad iš esmės visi jie yra komunistai ir visi sutiko Sovietų armiją su gėlėmis. Žydų komunistų nelojalumas buvo iškeliamas iki visuotinio apibendrinimo skirto visai Lietuvos žydų bendruomenei.

Sovietų valdžia neleido nei rasinio nei tautinio persekiojimo, todėl žydai pasijuto lygiaverčiais piliečiais ir kai kuriuo atžvilgiu pradėjo jausti pranašumą. Kaip savo prisiminimuose rašė 1940-1941 metų įvykių liudininkas Kaune Harry Gordon : <angliškame tekste – įterpti citatą iš originalo!>

*“Žydai pasijuto labai laisvai. Ir tai nebuvo visai blogai. Nemandagiai elgtis buvo neleistina; tai vienodai lietė ir rusus, ir lietuvius ir žydus. Niekas mūsų negalėjo pravardžiuoti ar įžeidinėti, nes kitaip būtų nusiūsti įkalėjimą šešiams mėnesiams. Žydai vaikščiojo aukštai iškėlę galvas. Jeigu žydas sutikdavo lietuvį ant šaligatvio, lietuvis turėdavo nultipti nuo krašto, duodamas jam kelią. Prieš rusams ateinant, viskas buvo atvirkščiai.”*²⁰⁵

Ką išskiria lietuvių ir ką išskiria žydų autoriai kai rašo apie prieškario tarpusavio kontaktus Lietuvoje? Ką mato lietuviai ir ką mato žydai, kai prisimena 1940 metų sovietų okupaciją ir 1941 metų nacistų invaziją į Lietuvą?

Povilas Gaučys, 1938–1941 dirbęs Lietuvos užsienio reikalų ministerijos spaudos biure, prisiminimuose rašė, jog 1940 m. birželio 15 d. Laisvės alėjoje Kaune “šliaužė rusų tankai, iš šalies žygiavo daugiausia mongoliškais mediniais veidais kareiviai, o šaligatvyje stovėję daugiausia žydų tautybės vyrai ir moterys mėtė į juos gėles, kurias kai kurie kariai gaudė nepatikimais žvilgsniais, žiūrėdami ir nesuprasdami tokio tų žmonių elgesio. Skaudu ir apmaudu buvo matyti tokį mūsų piliečių elgesį. Jie džiaugėsi Lietuvos laisvės pasmaugimu, jie sveikino Lietuvos pavergėjus.”²⁰⁶

Galime pastebėti ryškią dichotomiją abiejų tautų požiūryje kaip ir į tarpukario Lietuvoje vykusius procesus, taip ir į sovietų bei vokiečių okupacijas. Žydų autoriai rašydami apie padėti tarpukario Lietuvoje dažnai pabrėžia antisemitizmo augimą (kurio lietuviai nepastebi), tokius aktus, kaip 1923 metų iškabų idiš ir hebrajų kalba (bet reikia pažymėti, kad kartu ir lenkiškais rašmenimis) tēpliojimus Kaune ir Šiauliuose. Lietuviu požiūriu tai tautinis žygis dėl gatvių atlietuvinimo, nevertas ypatingo dėmesio. Žydų tauta atsидūrusi mažumos padėtyje ir turėdama carinių pogromų patirtį į tokius aktus reaguodavo skaudžiau, maždaug taip, kaip lietuviai 1940 - 1941 metais reagavo į sovietizacijos procesą.

Ar buvo integracinių elementų lietuvių ir žydų santykiuose tarpukario Lietuvoje?

Tokių integracinių elementų yra minimas bendro rinkikų bloko sudarymas į I Rusijos Valstybės Dūmą 1905 metais, tačiau, kaip ir kiekvienas politinis susitarimas, taip buvo tipiškas quid pro quo, o ne artimo bendradarbiavimo išdava. Du žydų tautybės teisininkai R. Valsonokas ir J. Robinsonas gynė Lietuvos interesus Klaipėdos krašte ginčo su Vokietija metu, tačiau abu šių teisininkų darbai

welcome of the Red Army, the insults which they directed towards the Polish officers and men who were under Soviet arrest, offering their services to the Soviets, informing on Poles and other acts of the sort.”(Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939 -1946. Ed. by Norman Davies and Antony Polonsky. London, 1991. P. 14.)

²⁰⁴ Raštas Kauno apygardos Valstybės saugumo policijos viršininkui 1940 06 25 // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 158. L. 102.

²⁰⁵ H. Gordon. The Shadow of death. The Holocaust in Lithuania. University press of Kentucky, 1992. P. 16.

²⁰⁶ P. Gaučys...P. 176.

buvo apmokami iš URM fondų. Būta kultūrinių kontaktų tarp intelektualų, tačiau galima kalbėti apie individualius kontaktus, o ne apie glaudesnius tautų ryšius. Verta pastebėti, kad tam tikrą žydų ir lietuvių dalį jungė komunistinė ideologija, komunistų tarpe buvo žydų ir lietuvių vedybų, kurių nepasitaikydavo ortodoksų ar sionistų tarpe.

Holokaustą pergyvenęs vilnietis Grigorijus Šuras²⁰⁷ teigia, jog nemažą įtaką formuojant antižydiškas nuotaikas turėjo lietuvių deportacijos 1941 metų birželio 14–15 dienomis, bet jų nesureikšmina, pažymėdamas, jog vokiečiai prieš karo pradžią buvo suinteresuoti antisemitinių nuotaikų skatinimu ne žydų tarpe ir kad svarbų vaidmenį Hitleriui užpuolus Sovietų Sąjungą suvaidino vietinės lietuvių „hitlerinės organizacijos“.²⁰⁸

Abipusis lietuvių žydų svetimumas tarpukario Lietuvoje atskleistas S. Ginaitės – Rubinsonienės memuaruose:

“ Vaikystėje aš baigiau lietuvių pradinę mokyklą. Visus metus mokiausi privačioje Ateitininkų gimnazijoje. Ten jaučiausi nejaukiai, buvau visiškai svetima tarp pasiturinčių lietuvių mokinių <...> Mūsų šeima, kaip ir dauguma Kauno žydų šeimų, neturėjo lietuvių draugų ir arčiau jų nepažinojo. Mano tėvo bendradarbiavimas su lietuviais apsiribojo dalykiniais ir komerciniais ryšiais. Motina visai nebendravo su lietuviais. Mano draugai buvo tik mūsų ir kitų žydų gimnazijų moksleiviai.”²⁰⁹

Abi bendruomenės skyrusi “nematoma siena” nebuvo įveikta, tad nenuostabu, jog abi bendruomenės iš skirtingų pozicijų vertino 1940 metų įvykius. S. Ginaitė pripažįsta be užuolankų: “šiai ar taip, ši okupacija (sovietų) mūsų tautai ir šeimai nebuvo tragiška. Mes supratome, kad iš dviejų blogybių likimas lėmė mums mažesnę: geriau sovietų, nei nacistinės Vokietijos okupacija”.²¹⁰ „Mažesnio blogio“ argumentu naudojasi ne vienas žydų tautybės autorius rašęs šia tema. Rachele Margolis Holokaustą pergyvenusi Vilniuje, pripažįsta, jog 1939 metais jie “buvo laimingi, kai rusai užėmė Vilnių”²¹¹. Harry Gordon atsiminimuose rašo, jog 1940 metų birželio 15 dieną po to kai žydų tautybės Kauno gyventojai pamatė, jog į miestą įvažiavo ne vokiečių, o sovietų tankai „mes pajutome nerėgėtą džiaugsmą. Visi pradėjo apsikabinti ir bučiuoti vienas kitą, šeimos narius, kaimynus, tarsi pats Mesijas būtų atėjęs. Tada mes dar nežinojome, kad esame tarp dviejų išalkusių gyvulių, tačiau vokiečiai buvo blogesnė galimybė.”²¹² Karo Europoje sukėltoje sumaištyje, kai nebuvo aišku ar ateis vokiečiai ar sovietai, žydai jautėsi saugesni Sovietų Sąjungoje. < pašalinti iš teksto - Anot Margolis, kai kurių žydų simpatija Sovietų Sąjungai atsirado jau anksčiau, stebint skurdą Vilniuje ir didžiulį socialinį suskirstymą į turtuolius ir vargšus.²¹³> Naiviai buvo tikėta mesianistinėmis Sovietų propagandos skelbtomis lygybės idėjomis.

Priešinga daugelio lietuvių orientacija 1941 metų birželį tuo tada taip pat gali būti paaiškinama “mažesnio blogio” argumentu, tačiau sunkiau darosi paaiškinama ne geopolitinė orientacija ir spontaniško keršto momentai, bet savanoriškas dalyvavimas daliniuose, kurie vykdė masinės žudynės.

1941 metų birželio 14-15 dienomis prasidėjo lietuvių trėmimai į Sovietų Sąjungos gilumą Lietuviai patyrė milžinišką šoką nesuprasdami už ką ir kodėl. Kalti buvo sovietai okupantai ir, kaip manė daugelis lietuvių, jų talkininkai žydai. Lietuviai, grūdami į gyvulinius vagonus deportacijai, šoko

²⁰⁷ Grigorij Šur. Evreji v Vilno. Chronika 1941- 1944 g. g. Sankt Peterburg, 2000.

²⁰⁸ Grigorij Šur..., p.31

²⁰⁹ Sara Ginaitė- Rubinsonienė. Atminimo knyga. Vilnius, 1999. P.17.

²¹⁰ Sara Ginaitė- Rubinsonienė... p.21.

²¹¹ Pokalbis su Rachele Margolis // Lietuvos žydai 1918 –1940. Prarasto pasaulio aidas. Sudarė Yves Plasseraud ir Henri Minczeles. Vilnius, 2000, p. 108.

²¹² H. Gordon. The Shadow of death. The Holocaust in Lithuania. University press of Kentucky, 1992. P. 9.

²¹³ Pokalbis su Rachele Margolis..., p.108.

būsenoje nemąstė racionaliai. Iš gausybės Lietuvos žydų buvo pastebėti tie, kurie entuziastingai pasitiko Raudonąją armiją Vilijampolėje, Kauno žydų rajone. Tokiomis sąlygomis Lietuvių Aktyvistų Fronto (LAF), įsikūrusio Berlyne, antisemitiniai atsišaukimai, kuriuose žydai buvo laikomi komunizmo ideologijos skleidėjais ir sovietizacijos Lietuvoje kaltininkais, krito jau į paruoštą dirvą.

IŠVADOS

1. XIX amžiaus pirmojoje pusėje Lietuvoje visų socialinių sluoksnių tarpe požiūryje į žydus dominavo antijudaistinė (religinio krikščionių judėjų konflikto aiškinimo) tradicija. Lietuvių valstiečių teisių gynėjų (katalikų kunigų ir pasauliečių) publicistikoje XIX amžiuje dominavo ekonominis antisemitizmas. XIX a. antroje pusėje tautinio atgimimo veikėjų darbuose pasirodė moderniojo antisemitizmo ideologija, kuri neigavo išbaigto pavidalo kaip Lenkijoje, Vokietijoje ar Rusijoje.
2. XIX amžiuje Lietuvoje buvo pastebimas tam tikras sugyvenimo laipsnis ekonominių lietuvių ir žydų kontaktų sferoje, tačiau egzistavo gilus nutolimas sąlygotas „savas-svetimas“ dichotomijos dėl didelio žydų ir lietuvių gyvenimo būdo skirtingumo, kuris išliko iki XX amžiaus vidurio ir kurį pažymi tiek lietuvių, tiek žydų autoriai.
3. Po pirmojo pasaulinio karo, nepriklausomybės kovų metu žydai labiausiai negu kitos tautinės mažumos Lietuvoje rėmė lietuvių valstybines aspiracijas, tikėdamiesi quid pro quo – mainais už paramą lietuviams gauti plačias autonomines teises. Sprendžiant Vilniaus krašto problemą ir klausimą dėl pripažinimo de jure Vilniaus Lietuvos valdžia buvo suinteresuota žydų organizacijų tarptautine parama.
4. Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Lietuvą stipriai veikė kaimyninių Lenkijos bei Vokietijos politinės tendencijos, sumišusios su antisemitizmu. Ketvirtajame dešimtmetyje sustiprėjo antisemitizmas visų socialinių sluoksnių tarpe.
5. Dėl pasaulinės ekonominės krizės, valstybės vykdomo lietuviško gamintojo protegavimo ir lietuvių buržuazijos stiprėjimo sustiprėjo ir ekonominis antisemitizmas, skatinęs išstumti žydus iš miestų ir raginantis boikotuoti žydų tautybės gamintojus ir prekiautojus. Nors „žydo - išnaudotojo“ stereotipas stiprėjo, tačiau pasitaikė tik negausių rasistinio, nacionalsocialistinio tipo antisemitizmo elementų.
6. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje pagausėjo incidentų dėl ritualinių žmogžudysčių. Kai kuriuose Lietuvos miesteliuose jie sukeldavo antisemitines isterijas. Sustiprėjo žydų kultūrinė devaluacija. Lietuvių visuomenėje egzistavęs nepasitikėjimas žydais virto jų užgauliojimais ir antisemitiniais ekscesais, kurie tačiau nepasiekė tokios įtampos, kokia egzistavo kaimyninėje Lenkijoje.
7. „Žydo – komunisto“ stereotipas, suvaidinęs ypač svarbų vaidmenį Holokausto metu Lietuvoje, pradėjo formotis po bolševikinės revoliucijos Rusijoje ir ypač sustiprėjo ketvirtojo dešimtmečio viduryje. Šis stereotipas buvo sutvirtintas Kauno miesto žydų jaunuolių kairuoliško aktyvumo, dalyvavimo komjaunimo organizacijoje, komunistiniuose mitinguose, platinant komunistinius atsišaukimus, lapelius etc.
8. Sovietinės okupacijos periodas sugriovė susiklosčiusią visuomenės socialinę sanklodą. 1941 metų birželio trėmimai dezorganizavo ir šokiravo lietuvių tautą. Antisemitizmas smarkiai sustiprėjo sąlygojamas „žydo -komunisto“ įvaizdžio. Žydų tautybės komunistų aktyvumas sovietinėje administracijoje ir Lietuvos komunistų partijoje bei sovietizacijos procese buvo suabsoliutintas ir taikomas visai Lietuvos žydų bendruomenei. Po greitos vokiečių kariuomenės okupacijos, kurios

metu dauguma žydų nespėjo pasitraukti į SSSR gilumą, šios prielaidos sukūrė palankią terpę Holokausto vyksmui Lietuvoje.